

Verwachtingen en beeld van de Europese Unie: het Nederlandse burgerperspectief

Verwachtingen en beeld van de Europese Unie: het Nederlandse burgerperspectief

Maja Djundeva
Josje den Ridder

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2021
SCP-publicatie 2021-22
Illustratie omslag: Ontwerpwerk, Den Haag

ISBN 978 90 377 0988 9
NUR 740

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 bd Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

1. Inleiding: opinieonderzoek over de Europese Unie (EU) voor de EU-brede burgerconsultaties	5
Notitie op basis van bestaand SCP-onderzoek naar wat burgers van de EU willen	6
Opbouw	7
2. Hoe kijken Nederlanders aan tegen de EU?	7
2.1. Steun voor het EU-lidmaatschap, maar niet onverdeeld positief	7
2.2. Ambigüiteit en ambivalentie in de opvattingen van burgers over de EU	11
2.3 Drie basisbehoeftes ten aanzien van de EU: rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming	13
3. De EU-agenda in de nabije toekomst: thema's van de EU en van burgers	14
3.1. Prioriteiten voor de EU-agenda: immigratie, klimaat en criminaliteit	15
3.2. Wensen en verwachtingen per thema	16
4. Conclusie en beschouwing	24
Grootste groep steunt het EU-lidmaatschap, maar er is ook veel kritiek.....	24
Verdeeldheid over de EU	24
Ambigüiteit en ambivalentie over de EU	25
Behoeftes aan rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming	25
Thema's voor de EU: vooral aan zet op grensoverschrijdende thema's	26
Reflectie en verder onderzoek.....	26
Deze notitie en de EU-brede burgerconsultaties	27
Literatuur	29
Bijlagen (te vinden op www.scp.nl bij dit rapport)	

1. Inleiding: opinieonderzoek over de Europese Unie (EU) voor de EU-brede burgerconsultaties

Op 9 mei 2021 is de Conferentie over de Toekomst van Europa formeel van start gegaan.¹ Deze conferentie, die duurt tot het voorjaar van 2022, heeft als doel om burgers in alle EU-lidstaten te laten (mee)praten over de uitdagingen en prioriteiten van de Europese Unie. De conferentie is een initiatief van het Europees Parlement, de Europese Raad en de Europese Commissie.² De consultaties vinden deels op EU-niveau plaats, bijvoorbeeld middels EU-burgerpanels en een speciaal daartoe in het leven geroepen website waarop mensen kunnen discussiëren over de toekomst van de EU.³ Daarnaast worden er binnen de diverse lidstaten op nationaal niveau activiteiten en burgerconsultaties ontplooid, zowel door maatschappelijke organisaties als door nationale overheden.

De uitkomsten van de Europese en nationale burgerconsultaties worden besproken in de plenaire vergadering van de Conferentie.⁴ De plenaire vergadering is georganiseerd rond tien van tevoren vastgestelde thema's die voortkomen uit de Strategische Agenda 2019-2024 van de Europese Commissie.⁵ Het gaat om de volgende thema's:

1. Klimaatverandering en milieu
2. Gezondheid
3. Een sterkere economie, sociale rechtvaardigheid en werkgelegenheid
4. De EU in de wereld
5. Waarden en rechten, rechtsstaat, veiligheid
6. Digitale transformatie
7. Europese democratie
8. Migratie
9. Onderwijs, cultuur, jeugdzaken en sport
10. Overige ideeën

In het kader van deze conferentie heeft het kabinet het initiatief genomen burgerdialogen te organiseren waarin mensen kunnen meepraten over de toekomst van de EU op de tien hierboven genoemde thema's.⁶ Daarnaast heeft het kabinet het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gevraagd zijn kennis te ontsluiten over wat burgers van de EU willen.⁷ Dat doen we middels deze notitie.

¹ TK (2020/2021).

² EK (2020/2021).

³ Zie <https://futureu.europa.eu/>.

⁴ Zie EK (2020/2021) voor details over de organisatie van de Conferentie over de Toekomst van Europa.

Er is een Plenaire Conferentie voorzien die minstens eens in de zes maanden zal plaatsvinden en waar de aanbevelingen van de nationale en Europese burgerconsultaties worden bediscussieerd. Naast vertegenwoordigers van de instellingen zullen hier ook vertegenwoordigers van de nationale parlementen op gelijke voet deelnemen. Daarnaast zullen burgers, het Comité van de Regio's, het Economisch en Sociaal Comité, sociale partners en maatschappelijke organisaties vertegenwoordigd zijn. De Executive Board zal de conclusies van de Plenaire Conferentie compileren en publiceren.

⁵ Zie European Council (2019).

⁶ Zie voor meer informatie <https://www.kijkopeuropa.nl/>.

⁷ TK (2020/2021).

Notitie op basis van bestaand SCP-onderzoek naar wat burgers van de EU willen

In deze notitie staat het bestaande SCP-onderzoek naar de Nederlandse publieke opinie over de EU centraal. In 2018 vond ook een ronde burgerconsultaties plaats over de toekomst van de EU.⁸ In het kader van deze EU-brede burgerconsultaties in 2018 heeft het SCP op verzoek van de Nederlandse regering onderzoek gedaan naar de publieke opinie in Nederland over de EU en de EU-agenda in de nabije toekomst. Het onderzoek bestond uit een analyse van bestaande datasets over de publieke opinie over de EU, nieuw kwantitatief onderzoek onder 1000 Nederlanders, een onlinedialoog met 300 deelnemers over de thema's waaraan de EU meer en minder aandacht zou moeten besteden en acht focusgroepen waarin over die inhoudelijke agenda is doorgesproken.⁹ De bevindingen van dit onderzoek werden in oktober 2018 naar het ministerie van Buitenlandse Zaken gestuurd. Het ministerie heeft het verder geleid naar het kabinet, het parlement en de Europese Commissie. Voorafgaand aan de verkiezingen voor het Europees Parlement op 23 mei 2019 heeft het SCP de uitkomsten van het onderzoek gepubliceerd in het rapport *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?*¹⁰

Wij denken dat de uitkomsten van dat rapport over de wensen van burgers ten aanzien van de EU nog steeds relevant zijn voor de huidige ronde van burgerconsultaties. Dat denken we in de eerste plaats omdat de houdingen en opvattingen ten aanzien van de EU relatief stabiel zijn. Het beeld dat we in 2018 van de publieke opinie over de EU schetsten, verschilt niet wezenlijk van eerdere SCP-studies in de periode 2003-2009.¹¹ Om de veronderstelling te toetsen dat de houdingen stabiel zijn – ook tijdens de coronacrisis – zijn we in de bijlage bij deze notitie nagegaan in hoeverre de Nederlandse publieke opinie over de EU sinds het verschijnen van het rapport in 2019 is veranderd (zie bijlage A). De belangrijkste conclusie in die bijlage is dat er geen aanwijzingen zijn dat de publieke opinie over de EU de afgelopen twee jaar wezenlijk anders is dan daarvoor. Een tweede reden om te denken dat de uitkomsten uit 2019 nog steeds relevant zijn voor deze ronde van burgerconsultaties, is dat de schets die we toen gaven van de Nederlandse publieke opinie van de EU, met al haar verdeeldheid, dubbelzinnigheid en tegenstrijdigheden, kan helpen bij het vormgeven en interpreteren van de uitkomsten van een nieuwe ronde van burgerconsultaties.

In aanvulling op het rapport uit 2019 geven we ook de belangrijkste bevindingen weer uit andere recente SCP-onderzoeken over de publieke opinie over de EU en internationale kwesties, zoals *Dealen met de grote wereld*¹² en het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB).¹³ Hiermee proberen we inzicht te geven in de vraag hoe Nederlandse burgers naar de EU en de Europese samenwerking kijken in het algemeen, en naar de specifieke beleidsterreinen die de EU centraal wil stellen in de burgerconferentie in het bijzonder. Deze notitie is een samenvatting van bestaand onderzoek over de publieke opinie ten aanzien van de EU en heeft een beschrijvend karakter.¹⁴ De notitie is

⁸ European Commission (2019).

⁹ Het volledige rapport *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?* (Dekker en Den Ridder 2019), de onderzoeksverantwoording en verslagen van de online dialoog en focusgroepen zijn beschikbaar via <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2019/05/17/wat-willen-nederlanders-van-de-europese-unie>.

¹⁰ Dekker en Den Ridder (2019).

¹¹ Toen maakte het SCP samen met het Centraal Planbureau (CPB) jaarlijks de publicatie *Europese verkenningen*. Die publicaties zijn beschikbaar via het archiefweb van het SCP en via de site van het CPB.

¹² Dekker (2020).

¹³ In COB 2020|1 is uitgebreider ingegaan op de publieke opinie over de EU en COB 2021|2 bevat de meest recente gegevens over steun voor het EU-lidmaatschap. De COB-berichten zijn te raadplegen via <https://www.scp.nl/publicaties?refwoord=kwartaalbericht&startdatum=&einddatum=&type=Monitor>.

¹⁴ Deze notitie is voorzien van de inhoudelijke suggesties van Adriaan Schout, senior research fellow van het Clingendael Instituut en bijzonder hoogleraar European Public Administration aan de Faculteit der Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit; en Theresa Kuhn, universitaire hoofddocent aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Dank daarvoor.

geschreven als input voor de nationale burgerconsultaties. We pretenderen niet om alle geagendeerde thema's van een inhoudelijke duiding te voorzien.

Opbouw van deze notitie

In paragraaf 2 beschrijven we hoe burgers aankijken tegen het Nederlandse lidmaatschap van de EU. We gaan hier ook in op twee kenmerken van de Nederlandse publieke opinie over de EU, namelijk verdeeldheid tussen groepen burgers over met name verdere Europese samenwerking en de ambivalente houding van mensen ten opzichte van de EU. Het onderwerp houdt de meeste mensen immers niet dagelijks bezig en de publieke opinie hierover kenmerkt zich door twijfels, nuances en inconsistenties. In paragraaf 3 bespreken we de wensen en verwachtingen van burgers ten aanzien van de tien thema's die van tevoren zijn gekozen als leidraad bij deze ronde burgerconsultaties. We bespreken op welke van deze thema's burgers veel of weinig van de EU verwachten en wat de onderliggende basisverwachtingen zijn die burgers van de EU hebben. Vervolgens lopen we de afzonderlijke thema's af om te zien wat er op die thema's in de Nederlandse publieke opinie speelt en wat mensen op die thema's van de EU verwachten. In de lijst met van tevoren vastgestelde onderwerpen ontbreekt overigens een voor burgers belangrijk thema: de kosten van de EU. Dat thema lichten we ook toe in paragraaf 3. In paragraaf 4 bespreken we onze belangrijkste bevindingen. We kijken wat de bevindingen van deze notitie zouden kunnen betekenen voor de burgerconsultaties over de toekomst van de EU en agenderen de kennislacunes ten aanzien van de publieke opinie over de EU.

2. Hoe kijken Nederlanders aan tegen de EU?

Voordat we in paragraaf 3 bespreken wat burgers inhoudelijk van de EU verwachten en willen, schetsen we in deze paragraaf eerst de opvattingen en houdingen van Nederlanders over de EU in algemene zin. Dat doen we omdat de opvattingen over inhoudelijke wensen ons inziens begrepen moeten worden in het licht van die bredere publieke opinie over het EU-lidmaatschap. Die publieke opinie is – kort door de bocht – dat de grootste groep burgers het EU-lidmaatschap steunt, maar niet onverdeeld positief is over de EU. Het lidmaatschap wordt door velen gezien als iets onvermijdelijks. Hieronder lichten we dat uitgebreider toe en gaan we vervolgens in op twee kenmerken van de Nederlandse publieke opinie over de EU: de verschillen tussen groepen en de ambivalenties en tegenstrijdigheden in opvattingen van individuen. Aan het slot van de paragraaf kijken we naar drie basisverwachtingen die men van de EU heeft.

2.1. Steun voor het EU-lidmaatschap, maar niet onverdeeld positief

De Nederlandse publieke opinie over de Europese Unie hangt samen met de publieke opinie over globalisering in brede zin. Een ruime meerderheid van de Nederlanders is tamelijk positief over globalisering, zo blijkt uit onderzoek: er is geen sprake van een sterke afwijzing van globalisering, en ook niet van een toenemende afwijzing.¹⁵

¹⁵ Zie tabel A.1 in de bijlage over de recente publieke opinie over globaliseringskwesties (bron: COB 2008/1-2020/2). Zie ook tabel 2.1 in Boonstoppel (2020a: 28). 55% van de respondenten in Nederland heeft een positief imago van 'globalisering' en 75% is het eens met de stelling: 'Globalisering biedt een kans voor economische groei' (bron: Eurobarometer 88.1 (najaar 2017) en 89.1 (voorjaar 2018)).

Volgens diverse onderzoeken is er brede steun voor het EU-lidmaatschap: de groep die het EU-lidmaatschap een goede zaak vindt of er voordeel van ziet, is groter dan de groep die het lidmaatschap niet steunt.¹⁶ Voorstanders van het EU-lidmaatschap hebben vooral economische motieven: Nederland is een klein handelsland en kan het volgens hen niet alleen af op het wereldtoneel. Burgers denken dat het EU-lidmaatschap export en import van goederen gemakkelijker maakt en daardoor bijdraagt aan de welvaart.¹⁷ Voorstanders vinden de mogelijkheid om samen met andere Europese landen op te trekken in economisch en (geo)politiek opzicht voordelig voor Nederland: ‘samen sta je sterker’.¹⁸

Mensen die het EU-lidmaatschap van Nederland geen goed idee vinden, vinden met name dat de EU bijdraagt aan het verlies van nationale soevereiniteit of dat de EU te veel kost.¹⁹ Sommigen vinden de Nederlandse bijdrage aan de EU te hoog. Anderen vinden dat Nederland ten onrechte opdraait voor de financiële gevolgen van beleid in andere EU-landen.²⁰ Ook vinden sommigen dat het leven in Nederland door de invoering van de euro duurder is geworden.

Het zijn overigens niet alleen tegenstanders van het EU-lidmaatschap die kritisch zijn over de EU, ook voorstanders hebben kritiek.²¹ Zo vindt een meerderheid dat Nederland te veel macht heeft overgedragen aan de EU.²² De verbondenheid met de EU is in Nederland laag.²³ De tevredenheid over de Europese democratie²⁴, politiek²⁵ en het vertrouwen in de EU²⁶ zijn gemiddeld genomen laag vergeleken met de tevredenheid over de Nederlandse democratie en het vertrouwen in de nationale politiek.

De groep die vindt dat Nederland beter af is buiten de EU of die voorstander is van een Nexit is veel kleiner dan de groep die wil blijven. Een grote meerderheid zegt dat zij in een exitreferendum vóór lid blijven zullen stemmen.²⁷ Een minderheid is voorstander van een Nexit,²⁸ maar als die gehele minderheid op één partij zou stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen, dan zou die politieke partij in de huidige politieke context een partij van betekenis zijn.

Zoals we verderop zullen zien, is er de nodige verdeeldheid, twijfel en ambiguïteit in de Nederlandse publieke opinie over de EU. Als we die opinie echter in één zin zouden moeten samenvatten, dan is

¹⁶ Zie figuur A.1 en tabel A.2 in de bijlage over opvattingen in Nederland over het EU-lidmaatschap (bron: EB winter 2020 en CV 1996-2018); zie Dekker en Den Ridder (2019: 34-36).

¹⁷ Den Ridder et al. (2015: 41), op basis van open toelichtingen bij drie stellingen in de COB-enquête ('Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak', 'Nederland heeft te veel macht overgedragen aan de EU', 'Het is beter als Nederland uit de EU gaat') en aan groepsdiscussies in Amsterdam en Nijmegen in april 2015.

¹⁸ Den Ridder et al. (2015: 41).

¹⁹ Geparafraseerd uit de open antwoorden van de respondenten van de enquêtes en uit focusgroepen; zie Dekker en Den Ridder (2019: 104). Ook op basis van gesteunde uitspraken in de onlinedialoog over bemoeien van de EU, zie Dekker en Den Ridder (2019: 95). De economische en culturele motieven voor eurosceptis zien we ook terug in ander onderzoek, zie o.a. Hobolt en De Vries (2016).

²⁰ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in focusgroepen; zie Dekker en Den Ridder (2019: 105).

²¹ Dekker en Den Ridder (2019: 118).

²² Zie tabel A.1 in de bijlage voor kerncijfers over de stelling 'De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa' (bron: COB 2008/1-2020/2).

²³ Zie Dekker en Den Ridder (2019: 20) en tabel A.3 in de bijlage voor kerncijfers over de verbondenheid met het eigen land en met Europa (bron: ESS 2016/17, ESS 2018/19); tabel A.4 over ervaren gehechtheid aan gemeente, land, EU en Europa (bron: EB 2018-2020 winter); en tabel A.5 over het gevoel van verbondenheid met mensen in eigen land en in EU (bron: EB 2020 zomer en winter).

²⁴ Zie tabel A.6 in de bijlage voor kerncijfers over de tevredenheid met de Nederlandse en Europese democratie (bron: EC (EB 2018-2020 winter)).

²⁵ Zie figuur A.2 in de bijlage voor kerncijfers over de tevredenheid met de Nederlandse en Europese politiek en het bestuur (bron: COB 2008/1-2021/2).

²⁶ Zie tabel A.7 (bron ESS 2016/17 en ESS 2018/19) en figuur A.3 (bron EB 1997-2020 winter) in de bijlage voor kerncijfers over (respectievelijk) het vertrouwen in de Europese Unie en het Europese parlement.

²⁷ Zie tabel A.8 in de bijlage over de stemintenties in het geval van een referendum over het EU-lidmaatschap in 2016/17 en 2018/19 (bron: ESS).

²⁸ Zie tabel A.9 in de bijlage over de opvattingen over het verlaten van de EU (bron: COB 2008/1-2020/1) en figuur A.4 in de bijlage over de stelling 'Nederland is beter af buiten de EU' (bron: EB 2012 najaar-2020 winter).

dat dat veel Nederlanders de EU zien als iets onvermijdelijks.²⁹ De grootste groep Nederlanders steunt het EU-lidmaatschap, maar die steun lijkt niet altijd voort te komen uit volle overtuiging over het Europese project, maar eerder uit het besef dat Nederland niet zonder de Europese Unie kan. Velen zien het EU-lidmaatschap als noodzakelijk voor een klein handelsland als Nederland, maar tegelijkertijd voelen sommigen zich daarover ook machteloos. De publieke opinie over de EU komt neer op een vergelijking tussen de voordelen die mensen zien van het huidige EU-lidmaatschap en de voordelen die mensen verwachten van het alternatief, oftewel Nederland buiten de EU.³⁰ In Nederland (en andere noordwestelijke lidstaten), valt die afweging vaker uit ten gunste van het eigen land: er is meer vertrouwen in nationale instituties, spelregels en beleid dan in Europese instituties en Europees beleid.³¹ Deze notitie en ander onderzoek laten zien dat de opvattingen over de EU redelijk stabiel zijn, maar over de (ontwikkeling van de) intensiteit van die gevoelens weten we weinig.

Opinies over de EU in de coronacrisis niet wezenlijk anders dan ervoor

Na de wereldwijde uitbraak van het coronavirus begin 2020 is de wereldwijde verbondenheid en afhankelijkheid eens te meer zichtbaar. De EU speelt een rol in het bestrijden van de coronapandemie, zowel met beleid voor het bestrijden van het coronavirus (bijvoorbeeld het tijdelijk sluiten van EU-buitengrenzen en het EU-brede vaccinatieprogramma³²) als met economisch herstelbeleid, zoals met het herstelprogramma *Next Generation EU*.³³

De coronacrisis heeft tijdelijk grote invloed (gehad) op de publieke stemming en publieke opinie in Nederland. In het begin van de coronacrisis steeg het vertrouwen in de politiek sterk, versomberden de economische toekomstverwachtingen en kreeg men meer vertrouwen in elkaar.³⁴ De coronacrisis zou ook gevolgen kunnen hebben voor de opvattingen over de EU. Die zouden positiever geworden kunnen zijn, in lijn met het gestegen vertrouwen in de nationale politiek of omdat mensen zich meer bewust zijn geworden van de internationale verwevenheid en afhankelijkheid van Nederland. Maar de publieke opinie over de EU kan ook negatiever zijn geworden, omdat de EU door het sterke nationale optreden van nationale overheden in de ogen van burgers misschien minder noodzakelijk werd. Uit eerdere crises – zoals de economische crisis en de vluchtelingencrisis – weten we dat mensen in tijden van crisis van de EU verwachten dat zij oplossingen biedt.³⁵ Uit gegevens van de Eurobarometer blijkt dat Nederlanders in de zomer en winter van 2020 veel minder tevreden waren met de Europese aanpak van de coronacrisis dan met de nationale aanpak.³⁶ Hoewel uit de Eurobarometer niet is af te leiden waarom mensen minder tevreden zijn over de EU-aanpak, is wel duidelijk dat zij de EU dus niet zagen als oplosser van de crisis. Ook dat zou de opvattingen over de EU mogelijk negatief beïnvloed kunnen hebben.

De gegevens in de bijlage bij deze notitie laten echter zien dat bovenstaande verwachtingen voorsnog beide niet uitkomen. De publieke opinie over de EU is tijdens de coronacrisis voorsnog niet wezenlijk anders dan ervoor. De steun voor het EU-lidmaatschap was voor de uitbraak van het

²⁹ Zie Dekker en Den Ridder (2019: 6) en Den Ridder et al. (2015: 39).

³⁰ De Vries (2018, 2020: 12).

³¹ Zie tabel A.6 in de bijlage voor kerncijfers over de tevredenheid met de Nederlandse en Europese democratie (bron: EB 2018-2020 winter) en figuur A.2 in de bijlage voor kerncijfers over de tevredenheid met de Nederlandse en Europese politiek en bestuur (bron: COB 2008/1-2021|2).

³² European Commission (2020a).

³³ European Commission (2020b).

³⁴ Zie o.a. Dekker et al. (2020).

³⁵ De steun voor de EU was lager tijdens de economische crisis en tijdens de vluchtelingencrisis, zie o.a. Burgerperspectieven 2020|1 (Dekker en Den Ridder 2020: 44).

³⁶ Zie tabel A.10 in de bijlage over de tevredenheid met de nationale en Europese corona-aanpak (bron: EB 2020 zomer en winter).

coronavirus begin 2020 relatief hoog in vergelijking met de periode 2008-2013 en sinds het begin van de coronacrisis is die steun voor het EU-lidmaatschap niet substantieel veranderd.³⁷ Ook de opvattingen over uitbreiding en verdere eenwording veranderden niet substantieel.³⁸

Verdeeldheid in de EU-opinie: grote opleidingsverschillen

In Nederland zijn er grote verschillen in de beleving en waardering van globaliseringskwesities, waaronder het vraagstuk van Europese eenwording. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt steeds weer dat opleidingsniveau een dominante scheidslijn trekt in de houding tegenover globalisering en de EU.³⁹ Hogeropgeleiden zijn aanzienlijk positiever over globalisering en de EU dan lageropgeleiden.⁴⁰ Hoewel er in veel onderzoek een samenhang wordt gevonden tussen opleidingsniveau en opvattingen over de EU, is er discussie over de vraag of het echt iemands opleidingsniveau zelf is dat een causaal effect heeft op (EU-)opvattingen, of dat hier misschien andere – met opleiding samenhangende – factoren een rol spelen.⁴¹ De prangende vraag is: hoe werkt opleidingsniveau door in opvattingen? Het zou kunnen dat hogeropgeleiden een betere sociaaleconomische positie hebben, minder onzeker zijn over die positie en over gevolgen van globalisering hiervoor en daarom vaker een positieve houding hebben.⁴² Hogeropgeleiden geven zelf vaker aan dat ze baat hebben gehad van open grenzen en dat ze in het algemeen meer voordelen ervaren van globalisering dan de meeste Nederlanders.⁴³ Het kan ook zijn dat hogeropgeleiden positiever zijn omdat zij zich in een sociaal milieu bevinden waarin het gebruikelijk (of gewenst) is om een open houding aan te nemen.⁴⁴

Ook andere sociaal-demografische kenmerken hangen samen met opvattingen over de EU, maar dan in minder sterke mate. Bij deze kenmerken zal het zelden zo zijn dat ze een afdoende verklaring bieden voor verschillen in opvattingen.⁴⁵ Toch bieden deze verschillen inzicht in de vraag wie er dan precies van mening verschillen over de EU. Dat inzicht kan van pas komen als je bij het organiseren van burgerdialogen streeft naar een goede afspiegeling van opvattingen. Mensen uit welgestelde huishoudens zijn positiever over de EU dan mensen die het financieel minder breed hebben.⁴⁶ Jongeren zijn positiever over de EU dan ouderen.⁴⁷ Hoewel in eerder onderzoek niet altijd een samenhang met stedelijkheid en woonomgeving werd gevonden, laat recent onderzoek zien dat er in Nederland een verschil is tussen stedelijke en plattelandsgebieden als het gaat om opvattingen over de EU en immigratie.⁴⁸ Bewoners van stedelijke gebieden zijn veelal kosmopolitischer en

³⁷ Zie figuur A.1 in de bijlage over steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap (bron: EB winter 2020); en tabel 1.4 in Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 35).

³⁸ Zie tabel A.11 (bron: ESS 2004/5-2018/19) en tabel A.12 (bron: LISS 2015-2020) in de bijlage over de houding tegenover verdere Europese eenwording; en tabel A.13 (bron: EB zomer 2020 en winter 2020/21) over de opvattingen over beslissingen op EU-niveau; en Reeskens et al. (2021).

³⁹ Zie o.a. Kunst et al. (2020) en Hakhverdian et al. (2013).

⁴⁰ Zie tabel A.18 in de bijlage over de steun voor de EU-lidmaatschap en opleidingsniveaus (bron: EB winter 2020); figuur A.5 in de bijlage over opleidingsverschillen in de houding tegenover Europese eenwording (bron: LISS 2015-2020); en tabel 3.1 over verschillen tussen bevolkingsgroepen in instemming met vier stellingen over globalisering in Boonstoppel (2020c: 47).

⁴¹ Zie o.a. Kuhn et al. (2021), Kunst et al. (2020), Margaryan et al. (2021) en Finseraas et al. (2018).

⁴² Dekker (2020: 8).

⁴³ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in *peer group conversations*; zie Boonstoppel (2020b: 77), zie ook Walter (2017).

⁴⁴ Zie Bornschier et al. (2021) en Stubager (2009).

⁴⁵ De conclusies over de samenhang tussen sociaal-demografische kenmerken / partijvoorkeur en opvattingen over de EU zijn gebaseerd op de multivariate regressieanalyse in tabel 3.1 in Dekker en Den Ridder (2019: 46).

⁴⁶ 'Welgestelde huishoudens' staat hier voor een bovenmodaal gezinsinkomen. Zie tabel 3.1 over de houding tegenover de EU naar achtergronden (in 2018), in Dekker en Den Ridder (2019: 46).

⁴⁷ Op basis van bijlagentabellen over het gemiddeld vertrouwen in het Europees Parlement per leeftijd en land in Lauterbach en De Vries (2020).

⁴⁸ Huijsmans et al. (2021).

daarmee positiever over de EU en immigratie dan bewoners van meer rurale gebieden. Deze verschillen tussen stad en platteland zijn in de loop van de tijd groter geworden.

Opvattingen over de EU hangen daarnaast samen met houdingen tegenover de politiek en de maatschappij. Mensen met een negatievere houding jegens de EU zijn vaker ontevreden over de nationale politiek, zijn vaker ook terughoudend als het gaat om andere globaliseringskwesties zoals immigratie en somberder over de kant die Nederland opgaat. Onvrede over de EU staat dus niet op zichzelf, maar hangt samen met onvrede over de politiek en maatschappij in bredere zin. En daar komt bij dat de electorale verschillen groot zijn: aanhangers van D66 en GroenLinks zijn doorgaans positiever over de EU dan aanhangers van andere partijen. Aanhangers van PVV en FvD zijn het meest negatief.⁴⁹ Maatschappelijke en politieke discussie over de toekomst van de EU en de nationale politiek zijn dus met elkaar verbonden.

2.2. Ambigüiteit en ambivalentie in de opvattingen van burgers over de EU

De opvattingen van Nederlanders over de Europese Unie worden gekenmerkt door ambigüiteit en ambivalentie.⁵⁰ Uiteenlopende gevoelens, waarden en wensen leiden tot verschillen tussen burgers ten aanzien van de EU, maar burgers hebben zelf ook tegenstrijdige gevoelens, waarden en wensen. Dit uit zich in interne verdeeldheid of twijfel. Soms is dat bewust: mensen zoeken een optimum, een middenweg of een redelijk afgewogen standpunt. Vaak lijken mensen zich hiervan echter niet bewust en blijken de ambigüiteit en ambivalentie uit het feit dat de antwoorden die mensen geven inconsistenties vertonen of dat mensen snel van standpunt veranderen.

Ambigüiteit: vaag over EU en samenwerking

De ambigüiteit ten aanzien van de EU is vooral te zien in termen en wensen die vaag blijven en niet nader worden ingevuld – bijvoorbeeld omdat mensen daar niet diep over hebben nagedacht of omdat ze het niet altijd zo goed weten. Ongeacht hun opleidingsniveau hebben veel mensen weinig interesse in en kennis van de EU.⁵¹ De ambigüiteit kan hiernaast voortkomen uit de verschillende begripsbepalingen (definities) die burgers gebruiken om abstracte ideeën (zoals EU-samenwerking en democratie) in concrete en heldere beelden om te zetten wanneer ze hun wensen en verwachtingen ten aanzien van de EU uiten.

Zo is er ambigüiteit over wat ‘de EU’ is: soms lijkt het te gaan over samenwerkende lidstaten en soms over Brusselse instellingen. Als burgers zeggen dat ‘de EU’ een taak heeft, dan is het dus niet zo duidelijk wie die taak precies heeft: de EU-instellingen of de samenwerkende EU-lidstaten. Een ambigüiteit die daarmee samenhangt, heeft te maken met de woorden ‘gemeenschappelijk’ of ‘samenwerking’: als mensen die woorden gebruiken is het niet duidelijk of ze het hebben over Brussels beleid of over (meer vrijblijvende) samenwerking tussen lidstaten van de EU.

⁴⁹ Dekker en Den Ridder (2019: 47).

⁵⁰ Alle conclusies over ambigüiteit en ambivalentie ten aanzien van de EU zijn gebaseerd op de focusgroepen voor het 2018/2019-rapport *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?*, uitgevoerd door de bureaus Kessels & Smit en Ferro Explore. In de focusgroepen hebben mensen doorgepraat over hun wensen en verwachtingen van de EU die ten grondslag liggen aan die opvattingen van Nederlanders over de EU. Zie Dekker en Den Ridder (2019: 112). De bevinding dat EU-opvattingen ambigü zijn sluit ook aan bij de literatuur, zie Boomgaarden et al. (2011), Stoeckel (2013), De Vries en Steenbergen (2013) en Lutz (2021).

⁵¹ Zie Dekker en Den Ridder (2019: 124).

Ambivalentie over het lidmaatschap: noodzakelijk maar niet geliefd

Er zijn diverse voorbeelden van ambivalentie waar het gaat om de EU. Een eerste ambivalentie zagen we hiervoor al en gaat over het lidmaatschap van de EU zelf. Het EU-lidmaatschap wordt door een grote groep burgers gesteund, maar niet altijd helemaal van harte. Het algemene beeld is dat burgers het EU-lidmaatschap onmisbaar vinden voor het welzijn van Nederland, maar dat zij desondanks een weinig positief beeld van de EU hebben. Dit gaat soms gepaard met frustratie en een gevoel dat Nederland vastzit in de EU.

Tegelijkertijd meer en minder EU

Een tweede ambivalentie is dat een groot deel van de burgers zowel meer als minder EU wil. Als mensen praten over oplossingen voor de grote maatschappelijke kwesties, dan gaan zij soms mee in redeneringen van 'meer Europa', zowel in termen van meer inzet als meer eenheid. Tegelijkertijd is er veel verdeeldheid over verdere Europese eenwording en er is geen steun voor grotere EU-uitgaven of Europese belastingen.⁵² Gevoelsmatig wil een grote groep Nederlanders minder EU (geen EU-uitbreiding, minder Europese inmenging, minder uitgaven aan de EU of lagere EU-kosten), maar rationeel zien ze geen alternatief voor de EU. Al pratend over oplossingen voor grote maatschappelijke problemen komen ze er dan op uit dat de EU een grotere rol zou moeten krijgen. De ambivalentie over de inzet van de EU zien we ook terug als het over geld gaat: de steun voor Europese inzet gaat over het algemeen niet gepaard met steun voor Europese belastingen of verhoging van de nationale bijdrage. Als mensen iets van de EU willen, zijn ze niet bereid daarvoor (extra) te betalen.⁵³

Meer eenheid én meer respect voor verscheidenheid: Nederland is de norm

Een derde ambivalentie die opvalt in focusgroepen over de EU, is dat deelnemers zowel meer eenheid als meer respect voor verscheidenheid willen. Mensen pleiten in de focusgroepen enerzijds voor Europese eenheid en strikte regels die worden gehandhaafd, maar verlangen anderzijds ook naar respect voor de nationale eigenheid en autonomie.⁵⁴ In grootschalige surveys zien we dat een grote groep vindt dat Nederland te veel macht heeft overgedragen aan de EU.⁵⁵ Mensen willen geen 'bemoeienis' van de EU in zaken die zij als lokaal of nationaal beschouwen, zoals streekproducten en bepaalde culturele tradities.⁵⁶ Burgers zijn ook over identiteit ambivalent: de EU wordt enerzijds gezien als de bedreiger van de nationale identiteit, maar anderzijds als hoeder van de Europese identiteit tegenover invloed van buiten de EU.⁵⁷

De reden voor deze – en de vorige – ogenschijnlijke tegenstrijdigheden in opvattingen is dat veel mensen Nederland als het beste voorbeeld lijken te zien.⁵⁸ Ze vinden dat Nederland het op veel terreinen al goed doet. Als ze pleiten voor meer eenheid en het strenger handhaven van regels, dan is de impliciete veronderstelling dat Nederland vooroploopt en andere landen zich moeten

⁵² Dekker en Den Ridder (2019: 70); Dekker en Den Ridder (2020: 44) en tabel A.17 in de bijlage over de gewenste verantwoordelijkheidsverdeling tussen de EU en nationale lidstaten (bron: EB winter 2020).

⁵³ Dat is overigens ook iets dat we op nationaal niveau zien. Ook daar gaat de voorkeur om meer uit te geven aan beleidsterreinen als zorg en onderwijs niet gepaard met steun voor meer belastingen, zie Dekker et al. (2020).

⁵⁴ Op basis van de antwoorden van respondenten in focusgroepen; zie Dekker en Den Ridder (2019: 113).

⁵⁵ Zie tabel A.1 in de bijlage.

⁵⁶ Op basis van de antwoorden van respondenten in focusgroepen; Dekker en Den Ridder (2019: 49) en van open toelichtingen (van een selectie van respondenten) bij de stelling in de COB-enquête 'De Europese Unie (EU) houdt zich met uiteenlopende onderwerpen bezig. Kunt u in uw eigen woorden aangeven waaraan de EU wat u betreft meer aandacht zou moeten besteden en waaraan de EU minder aandacht zou moeten besteden?' in augustus 2018; Den Ridder et al. (2018).

⁵⁷ Dekker en Den Ridder (2019: 109).

⁵⁸ Dekker en Den Ridder (2019: 8).

aanpassen aan Nederland. Burgers lijken te veronderstellen dat meer eenheid dus relatief weinig vraagt van Nederland, en veel van andere EU-lidstaten.

2.3 Drie basisbehoeftes ten aanzien van de EU: rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming

In de focusgroepen voor het SCP-rapport *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?* is uitgebreid met mensen gesproken over de verwachtingen van de EU in het algemeen en ten aanzien van diverse maatschappelijke kwesties in het bijzonder. In die gesprekken zien we dat er onder burgers ten minste drie basisverwachtingen zijn van de EU die bij meerdere beleidsterreinen een rol spelen: rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming van de Europese manier van leven.

Behoeftte aan rechtvaardigheid

Nederlanders hebben behoefte aan rechtvaardigheid.⁵⁹ Pratend over maatschappelijke kwesties blijkt dat er bij veel mensen een gevoel van onrechtvaardigheid leeft over de huidige stand van zaken. Dat gevoel van onrechtvaardigheid zien we als burgers praten over hoe het in Nederland gaat,⁶⁰ maar ook in gesprekken over hoe de EU werkt. Dit heeft ten eerste te maken met de verdeelsleutel van lasten en baten tussen EU-landen. Sommige mensen vinden dat de lasten en plichten voor Nederland als nettobetaler te hoog zijn. Volgens hen ligt de lat hoger voor Nederland dan voor andere EU-landen als het gaat om naleving van de afspraken die EU-lidstaten maken. Hier wordt onder andere naar de naleving van de 3%-norm verwezen.⁶¹ Deze mensen vinden dat de regels voor Nederland strenger zijn dan voor andere landen, bijvoorbeeld omdat de pensioenleeftijd in Nederland hoger is dan in andere EU-landen. Ook vinden sommigen dat er na de economische crisis in 2008 in Nederland fors meer bezuinigd werd dan in andere EU-landen om de balans weer op orde te krijgen. Sommige mensen vinden dat Nederland naar verhouding te veel bijdraagt aan de oplossingen van gemeenschappelijke kwesties. Deelnemers aan focusgroepen noemen vaak de opvang van vluchtelingen in de EU-lidstaten als voorbeeld.⁶² Zij hebben het gevoel dat de verdeling over EU-landen onrechtvaardig is.⁶³ Wat een 'rechtvaardige' of 'eerlijke' manier is om de lasten en plichten dan wel te verdelen, wordt overigens in de focusgroepen niet duidelijk.

Behoeftte aan veiligheid en stabiliteit

Nederlanders verwachten ten tweede dat de EU met (beleids)oplossingen komt die bijdragen aan de rust en stabiliteit in Europa, Nederland en daarmee in het eigen dagelijks leven. De EU is er voor vrede en (fysieke) veiligheid.⁶⁴ Ze kan hier bijvoorbeeld aan bijdragen door het reguleren en controleren van vluchtelingstromen, of, in het geval van het klimaatvraagstuk, door bij te dragen aan het voorkomen van de stijging van de zeespiegel. Burgers verwachten dat de EU zorgt voor het onderdrukken van grensoverschrijdende criminaliteit en het opvangen van vluchtelingen; net als voor (het behouden van) financiële stabiliteit in Nederland.

⁵⁹ De behoefte voor rechtvaardigheid komt ook naar voren in gesprekken met respondenten bij het onderzoek naar globalisering in Boonstoppel (2020c: 56).

⁶⁰ Een gevoel van onrechtvaardigheid is ook een belangrijk kenmerk van het onbehagen over hoe het met Nederland gaat, zie o.a. Hurenkamp et al. (2020).

⁶¹ Volgens het Groei- en Stabiliteitspact voor eurovoerende landen mag het tekort van de overheid niet boven de 3% van het bbp en de schuld van de overheid niet boven de 60% van het bbp uitkomen.

⁶² Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in focusgroepen; zie Dekker en Den Ridder (2019: 83).

⁶³ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in focusgroepen; zie Dekker en Den Ridder (2019: 85).

⁶⁴ Sommige gespreksdeelnemers refereren hieraan in de focusgroepen, zie Dekker en Den Ridder (2019: 109).

Behoeft aan bescherming van de eigen cultuur, identiteit en het welzijn van EU-inwoners

Hiermee samenhangend hebben Nederlanders in de derde plaats de verwachting dat de EU (hen) beschermt. Ze verwachten dat de EU een rol speelt bij het beschermen van de eigen cultuur, identiteit en het welzijn van EU-inwoners. Sommige burgers hebben het gevoel dat de Europese cultuur en *way of life* in gevaar zijn door immigratie en de komst van vluchtelingen van buiten de EU.⁶⁵ Bij zorgen over de Nederlandse identiteit noemen burgers zelf culturele bedreigingen door immigratie en de islam; en bedreiging van de nationale soevereiniteit door de EU ('Brussel').⁶⁶ Zij wensen dat de EU immigratie beperkt, of voor verspreiding tussen landen zorgt. Burgers willen dat de EU zorgt voor de opvang van vluchtelingen in de regio's waar ze vandaan komen; en voor een rechtvaardige verdeling tussen EU-landen (zie meer over burgerwensen voor migratiebeleid in § 3.2).⁶⁷ De wens dat de EU 'de Europese manier van leven' beschermt, gaat soms gepaard met klachten over de EU als bedreiger van nationale culturen.⁶⁸

3. De EU-agenda in de nabije toekomst: thema's van de EU en van burgers

In paragraaf 2 schetsten we hoe Nederlanders in algemene zin aankijken tegen de EU. In deze paragraaf bekijken we in iets meer detail wat zij van de EU verwachten of wensen voor een aantal maatschappelijke kwesties. Dat doen we omdat de plenaire conferenties van EU-lidstaten over de burgerconsultaties worden georganiseerd rond tien vooraf vastgestelde onderwerpen (zie § 1). Nationale lidstaten moeten hun inbreng dus formuleren rond deze tien thema's.

We bespreken eerst (in § 3.1) welke van die tien thema's Nederlandse burgers belangrijk vinden voor de EU. Of met andere woorden: hoe zou de EU-agenda er volgens Nederlanders uit moeten zien? Vervolgens lopen we in paragraaf 3.2 de tien thema's langs om te kijken welke uitdagingen er volgens Nederlanders op het betreffende thema zijn en wat de rol van de EU hierbij (volgens burgers) zou kunnen zijn.

Als we in deze paragraaf schetsen hoe Nederlanders over de EU-agenda in de nabije toekomst denken, dan is het belangrijk om de bevindingen van paragraaf 2 in het achterhoofd te houden. We moeten de wensen ten aanzien van die thema's namelijk bekijken in het licht van de algemene publieke opinie over de EU. Daarbij geldt dus dat veel mensen het lidmaatschap steunen, maar niet onverdeeld positief zijn over de EU en dat niet iedereen even goed op de hoogte is van hoe de EU werkt. Bij al deze thema's is het van belang te bedenken dat veel mensen van de EU rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming verwachten en dat er de nodige ambiguïteit en ambivalentie is: mensen zijn niet altijd expliciet in wat ze bedoelen en hun opvattingen zijn (of lijken) soms inconsistent.

⁶⁵ Sommige gespreksdeelnemers refereren hieraan in de focusgroepen; zie Dekker en Den Ridder (2019: 109).

⁶⁶ Gebaseerd op *peer group conversations* (focusgroepen) voor het SCP-rapport *Dealen met de grote wereld* van 2020. In de focusgroepen hebben werknemers (in kleine groepen met bekende collega's) doorgepraat over globalisering. Het hoofddoel van dat onderzoek is om te achterhalen hoe mensen die werken in een omgeving van globalisering over globalisering spreken. Geparafraseerd uit de antwoorden van de respondenten in focusgroepen; Dekker (2020: 104).

⁶⁷ Sommige gespreksdeelnemers refereren hieraan in de focusgroepen, zie Dekker en Den Ridder (2019: 107).

⁶⁸ Op basis van de gesteunde uitspraken in de onlinedialoog dat de EU 'zich minder [moet] bemoeien met de eigen tradities van landen' en zich ook niet moet 'bemoeien met typisch land- of streekgebonden producten'; Dekker en Den Ridder (2019: 95). Deelnemers van de onlinedialoog kregen (een selectie van) uitspraken van anderen te zien en konden aangeven in hoeverre ze het daarmee eens waren. Sommige van die uitspraken konden op veel instemming of veel afkeuring rekenen; deze worden 'gesteunde uitspraken' genoemd.

3.1. Prioriteiten voor de EU-agenda: immigratie, klimaat en criminaliteit

De Europese Commissie heeft een lijst met thema's opgesteld voor de burgerconsultaties, maar hoe belangrijk vinden Nederlanders deze thema's eigenlijk voor de EU? We hebben getracht te achterhalen aan welke onderwerpen de EU volgens Nederlanders meer (of minder) aandacht zou moeten besteden in de nabije toekomst. We deden dit door middel van een open vraag in een grootschalige enquête, een onlinedialoog met 300 mensen, acht focusgroepen⁶⁹ en gesloten vragen naar beleidsprioriteiten in bestaande enquêtes.⁷⁰

Als we die diverse bronnen in samenhang bekijken, dan zien we dat Nederlanders vooral naar de EU kijken voor de aanpak van grensoverschrijdende thema's zoals immigratie/vluchtelingen, klimaat/milieu en de bestrijding van terrorisme en criminaliteit.⁷¹ De andere van tevoren vastgestelde thema's voor de burgerconsultaties worden nauwelijks (spontaan) genoemd door burgers in onderzoek naar EU-prioriteiten. Dat wil overigens niet zeggen dat mensen deze thema's niet belangrijk vinden. Dat vinden ze vaak wel (bv. waar het gaat om onderwijs en zorg), maar ze vinden het dan vaak vooral of primair een taak van de nationale overheid. Een onderwerp waarvoor veel mensen graag méér aandacht van de EU zouden willen, maar dat niet op de lijst met thema's voor de burgerconsultaties staat, zijn de hoge kosten van de EU.

Bij immigratie/vluchtelingen, klimaat/milieu en de bestrijding van terrorisme en criminaliteit verwachten Nederlandse burgers vooral dat EU-instanties bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke kwesties in Nederland. Hogeropgeleiden en EU-voorstanders vragen vaker aandacht voor het klimaat. Lageropgeleiden en EU-tegenstanders willen vaker aandacht voor terrorismebestrijding⁷² en het tegengaan van verspilling van financiële middelen aan EU-bureaucratie. Immigratie is voor alle groepen een belangrijke EU-prioriteit.⁷³ Uit de Eurobarometer⁷⁴ blijkt dat Nederlanders ook tijdens de coronacrisis vinden dat immigratie en buitenlands beleid, het beschermen van milieu en biodiversiteit en de bestrijding van terrorisme en georganiseerde misdaad hoog op de agenda van het Europees Parlement moeten staan.⁷⁵

De meeste Nederlanders vinden dat onderwerpen die raken aan de nationale verzorgingsstaat, zoals pensioenen, belastingen, sociale voorzieningen, zorg en onderwijs, vooral een verantwoordelijkheid zijn van de nationale overheid.⁷⁶ Burgers wijzen het idee van EU-belastingen consequent af: er was en is geen steun voor een Europese belasting.⁷⁷ Veel mensen vinden verder dat de EU zich niet moet

⁶⁹ Alle drie uitgevoerd in 2018 in het kader van het onderzoek voor *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?*, zie ook de inleiding van deze notitie.

⁷⁰ Zie Dekker en Den Ridder (2019: 12-18) en verder de inleiding (§ 1) in de bijlage bij deze notitie.

⁷¹ Op basis van tabel 4.6 over prioriteiten voor het Europees Parlement in Dekker en Den Ridder (2019: 64); en gesteunde uitspraken in de onlinedialoog in Dekker en Den Ridder (2019: 81).

⁷² Zie o.a. tabel A.19 in de bijlage over de prioriteiten voor de EU (Europees Parlement) per opleidingsniveau (bron: EB winter 2020).

⁷³ Zie o.a. tabel A.19 in de bijlage over de prioriteiten voor de EU (Europees Parlement) per opleidingsniveau (bron: EB winter 2020) en Dekker en Den Ridder (2019: 7).

⁷⁴ Zie kader A.1 in de bijlage voor meer informatie over de Eurobarometer.

⁷⁵ De uitspraken over prioriteiten tijdens de coronacrisis zijn gebaseerd op tabel A.15 (bron: EB winter 2020) en tabel A.16 (bron: EB voorjaar 2021) in de bijlage over prioriteiten voor het Europees Parlement. De bewoordingen van de thema's wijken ietwat af in de EB-gegevens vergeleken met het SCP-rapport van 2018/2019 van Dekker en Den Ridder (2019).

In tabel A.15 in de bijlage wordt ook het terugdringen van armoede en sociale uitsluiting als een gewenste EU-prioriteit genoemd, maar dat is vermoedelijk vooral omdat men dit het belangrijkste thema's vindt en niet omdat men vindt dat de verantwoordelijkheid hiervoor primair bij de EU ligt. Boonstoppel (2020c: 57) laat zien dat in Nederland de gewenste verdeling van overheidsgeld bestemd voor armoedebestrijding als volgt is: een meerderheid (54%) heeft een voorkeur voor armoedebestrijding in het binnenland, gevolgd door armoedebestrijding in Europa (20%) en ontwikkelingslanden (26%).

⁷⁶ Zie tabel A.17 in de bijlage over de gewenste verantwoordelijkheidsverdeling tussen de EU en nationale lidstaten (bron: EB winter 2020). Zie ook de antwoorden van respondenten in Dekker en Den Ridder (2019: 97).

⁷⁷ Zie tabel A.17 over de gewenste verantwoordelijkheidsverdeling tussen de EU en nationale lidstaten (bron: EB winter 2020). Zie ook de antwoorden van respondenten in Dekker en Den Ridder (2019: 97). Overigens zien we ook in ander onderzoek dat de steun voor

bezighouden met zaken die raken aan de nationale identiteit (zoals streekproducten of bepaalde culturele tradities) en niet te veel regels moet maken.⁷⁸

Het aanpakken van de coronacrisis en het voorkomen van een nieuwe pandemie staan sinds het voorjaar van 2020 hoog op de nationale prioriteitenlijst van burgers.⁷⁹ In hoeverre burgers dit (ook) als een EU-prioriteit zien en hoe die prioriteit zich dan verhoudt tot andere EU-prioriteiten is niet bekend. Voor zover wij weten is hiernaar geen recent onderzoek gedaan. Van eerdere internationale crises (zoals de economische crisis in 2008 en de vluchtelingen crisis in 2015) weten we wel dat burgers naar de EU kijken voor het oplossen van zulke crises. In Nederland zien we dat mensen van de EU verwachten dat zij problemen oplost en dat mensen teleurgesteld zijn als dat niet gebeurt, zoals eerder ook tijdens de economische crisis in 2008 en de vluchtelingen crisis in 2015 het geval was. We zagen hierboven ook al dat veel mensen van de EU verwachten dat zij stabiliteit en bescherming biedt. Op basis daarvan zouden we verwachten dat Nederlanders de EU een rol toekennen waar het gaat om de aanpak van de coronacrisis. De EU wordt beoordeeld op haar output, op wat ze bereikt, en als dat tegenvalt dan valt de reden voor de steun voor de EU weg.

3.2. Wensen en verwachtingen per thema

Voor de tien door de EU geselecteerde thema's voor de burgerconsultaties geven we hieronder aan wat erover bekend is uit bestaand (SCP-)onderzoek. Bij elk thema lichten we toe wat er in de Nederlandse publieke opinie speelt, in hoeverre men hier iets van de EU verwacht en wat men dan zou willen.⁸⁰

1. Klimaatverandering en milieu: visie, gemeenschappelijke afspraken en handhaving

Klimaatverandering wordt sinds 2017 steeds vaker genoemd als belangrijk maatschappelijk probleem in Nederland. In het begin van 2020 stond klimaatverandering op de tweede plek als prioriteit voor de nationale politieke agenda, net na de gezondheidszorg.⁸¹ Het aanpakken van klimaatverandering is ook een van de drie thema's die Nederlanders in 2021 noemden als prioriteit voor het nieuwe kabinet⁸² en komt stevast terug als mensen wordt gevraagd wat zij de belangrijkste thema's voor de toekomst vinden.⁸³

In Nederland is er een spanningsveld tussen enerzijds die breed gevoelde dreiging, de ervaren urgentie van mondiale actie en het draagvlak voor algemene energietransitiedoelen en anderzijds de rol die Nederland, dan wel Nederlandse burgers, zouden moeten spelen in de aanpak van het klimaatprobleem.⁸⁴ Een ruime meerderheid van de Nederlanders maakt zich zorgen over klimaatverandering (ongeveer driekwart)⁸⁵ en vindt dat de mensheid zo snel mogelijk in actie moet komen om klimaatverandering tegen te gaan. Tegelijkertijd is er veel minder steun voor de bewering dat Nederland meer zou moeten bijdragen aan de aanpak van klimaatverandering en vindt een grote

maatregelen die iets kosten, zoals belastingen, over het algemeen niet hoog is, zie o.a. Drews en Van den Bergh (2015) en Steg et al. (2005).

⁷⁸ Dekker en Den Ridder (2019: 80).

⁷⁹ Zie o.a. Burgerperspectieven 2020|4 (Den Ridder et al. 2020: 8); en Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 6).

⁸⁰ N.B. We proberen hier met bestaand onderzoek iets te zeggen over door de EU geselecteerde thema's, waarbij we niet uitsluiten dat de associaties die burgers hebben als ze een thema zelf noemen of in een onderzoek lezen heel anders zijn dan de associaties die politici, beleidsmakers of onderzoekers hebben.

⁸¹ Burgerperspectieven 2020|1 (Dekker en Den Ridder 2020).

⁸² Zie figuur 2.1 in Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 6).

⁸³ Burgerperspectieven 2020|2 (Dekker et al. 2020: 74).

⁸⁴ De Kluizenaar en Flore (2021).

⁸⁵ Zie figuur 2.2 in De Kluizenaar et al. (2020: 7).

minderheid dat er te veel aandacht is voor dit thema.⁸⁶ Sommigen zijn bezorgd dat de maatregelen tegen klimaatverandering ervoor zullen zorgen dat zij anders moeten gaan leven.⁸⁷ Ongeacht hun positie in het klimaatdebat zijn veel mensen bezorgd over de kosten van klimaatmaatregelen en de energietransitie: die zouden onevenredig bij sommige groepen terecht komen (burgers, boeren).⁸⁸ Net als bij de opvattingen over de EU hierboven, zien we in de opvattingen over klimaatverandering en -aanpak grote opleidingsverschillen. Jongeren en hogeropgeleiden vinden vaker dat Nederland moet bijdragen aan de aanpak van internationale klimaatproblemen.⁸⁹

Gevraagd wie een rol moeten spelen bij het aanpakken van klimaatverandering, zien burgers een grote rol voor de (nationale) overheid en voor grote bedrijven en – in mindere mate – voor hun eigen huishouden en andere huishoudens.⁹⁰ Het aanpakken van klimaatverandering komt in diverse onderzoeken ook naar voren als een van de belangrijkste prioriteiten voor de EU.⁹¹ De reden dat dit gezien wordt als een EU-prioriteit is dat het om een grensoverschrijdend en mondiaal thema gaat. Mensen denken dat de EU – beter dan individuele landen – een speler op wereldniveau kan zijn. In de focusgroepen uit 2018 is uitgebreid doorgepraat over wat de EU zou moeten doen ten aanzien van klimaatbeleid. Daaruit blijkt dat mensen in de eerste plaats hopen op een gemeenschappelijke visie en gezamenlijke afspraken die een bredere impact hebben dan op de EU alleen. Iets meer dan de helft van de Nederlanders zegt desgevraagd dat de EU een koploper moet zijn in de wereld op het gebied van klimaatbeleid.⁹² Die visie zou onder meer moeten gaan over het stimuleren van alternatieve energiebronnen en het tegengaan van vervuiling.⁹³ In de tweede plaats verwachten burgers dat de EU ervoor zorgt dat alle lidstaten zich aan de gemaakte afspraken houden door middel van het belonen van gewenst gedrag en het ontmoedigen/bestrafen van ongewenst gedrag. Mensen veronderstellen dat het hierbij vooral om het bestraffen van andere lidstaten zal gaan,⁹⁴ omdat zij de perceptie hebben dat Nederland op dit gebied een van de voorlopers is.

2. Gezondheid: gezondheidsstelsel is een nationale kwestie, EU heeft taak bij aanpak coronacrisis

Sinds het begin van de coronacrisis wordt 'gezondheid' gezien als het belangrijkste nationale probleem, maar ook daarvoor stond het al hoog op de nationale publieke agenda.⁹⁵ De zorgen over de coronacrisis gaan over de gezondheid van Nederlanders (specifiek die van kwetsbare groepen), de vaccinatiecampagne (gaat het snel genoeg?, wat als er mutaties komen?) en de gevolgen van coronamaatregelen voor de economie en de maatschappij.⁹⁶ Op het gebied van nationale gezondheidszorg is er veel bezorgdheid over de hoge zorgkosten, de kwaliteit van de ouderenzorg en de toegang tot de medische zorg.⁹⁷

De gezondheidszorg en het zorgstelsel worden door Nederlanders vooral gezien als een thema voor de nationale overheid.⁹⁸ Het onderwerp wordt in de enquête en in focusgroepen niet naar voren

⁸⁶ Zie figuur 2.10 in De Kluizenaar en Flore (2021: 47).

⁸⁷ Zie figuur 3.2 in De Kluizenaar en Flore (2021: 47).

⁸⁸ Zie o.a. Burgerperspectieven 2020|1 (Dekker en Den Ridder 2020) over de zorgen over klimaatverandering.

⁸⁹ De Kluizenaar et al. (2020: 11).

⁹⁰ De Kluizenaar en Flore (2021: 33-34).

⁹¹ Zie Dekker en Den Ridder (2019: 63); tabel A.15 (bron: EB winter 2020) en tabel A.16 (bron: EB voorjaar 2021) in de bijlage over prioriteiten voor het Europees Parlement.

⁹² De Clingendael Barometer laat zien dat 58% van de respondenten het eens is met de stelling 'De Europese Unie moet koploper zijn in de wereld op het gebied van klimaatbeleid'. Zie Houtkamp et al. (2021 maart: 6).

⁹³ Dekker en Den Ridder (2019: 88).

⁹⁴ Dekker en Den Ridder (2019: 9).

⁹⁵ Zie Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 7-17) en Burgerperspectieven 2018|3 (Den Ridder et al. 2018: 18).

⁹⁶ Zie Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 11).

⁹⁷ Burgerperspectieven 2018|3 (Den Ridder et al. 2018: 20) en Burgerperspectieven 2019|2 (Den Ridder et al. 2019a).

⁹⁸ Dekker en Den Ridder (2019: 97).

gebracht bij de vraag naar de thema's waaraan de EU meer aandacht zou moeten besteden. Als het gaat om het bestrijden van de coronacrisis zien Nederlanders wel een rol voor de EU, zo suggereren gegevens van de Eurobarometer.⁹⁹ Volgens Nederlanders zou de corona-aanpak van de EU zich vooral moeten richten op de snelle toegang tot veilige en doeltreffende vaccins voor alle EU-burgers en op het uitwerken van een strategie om een soortgelijke crisis in de toekomst te voorkomen.¹⁰⁰

In diverse onderzoeken die tijdens de coronacrisis zijn uitgevoerd met behulp van survey-experimenten is gekeken naar de specifieke wensen van Nederlanders (en andere Europeanen) voor Europese samenwerking.¹⁰¹ Als we kijken naar het gezondheidsdomein dan zien we dat de groep die Europese samenwerking steunt op het gebied van de aankoop, opslag en distributie van geneesmiddelen groter is dan de groep die dat afwijst.¹⁰² Anders dan in andere EU-landen hebben Nederlanders vaker een voorkeur voor een aanpak waarin de nationale regering een grote rol speelt.¹⁰³ Tijdens de pandemie steunen burgers ook EU-uitgaven aan gezondheidszorg,¹⁰⁴ maar het is niet duidelijk waaraan mensen precies geld zouden willen uitgeven. Ook hierbij is het noodzakelijk om de bevindingen van paragraaf 2 in het achterhoofd te houden en de wensen ten aanzien van de gezondheidszorg in het licht van de algemene publieke opinie van de EU te bekijken. Namelijk dat mensen meer EU willen wanneer gevraagd wordt naar specifieke onderwerpen, maar dat er tegelijkertijd geen steun is voor meer EU-uitgaven of Europese belastingen. Daarbij geldt dus dat veel mensen Europese samenwerking op het gebied van gezondheidszorg steunen, maar er is weinig bekend over hoe mensen zich die samenwerking voorstellen.

3. *Economie is een thema voor de EU; sociale rechtvaardigheid en werkgelegenheid minder*

Nederlanders zijn over het algemeen tevreden over de Nederlandse economie: ze vinden dat Nederland een welvarend land is met een goede economie en hoge levensstandaard, zeker in vergelijking met andere landen.¹⁰⁵ De werkloosheid was voor de coronacrisis laag in Nederland en het was mede daardoor geen groot thema in de publieke opinie. Aan het begin van de coronacrisis waren burgers somber over de Nederlandse economie, maar in 2021 is men daar optimistischer over – hoewel veel mensen onzeker zijn over de economische gevolgen van de coronacrisis.¹⁰⁶ De zorgen van burgers gaan over de gevolgen van de crisis voor de werkgelegenheid in Nederland op langere termijn, en dan vooral voor de werkgelegenheid onder bepaalde groepen, zoals zzp'ers en flexwerkers.¹⁰⁷ Sociale rechtvaardigheid en economische herverdeling zijn thema's die de afgelopen

⁹⁹ Zie tabel A.10 in de bijlage over de tevredenheid met de nationale en Europese corona-aanpak (bron: EB 2020 zomer en winter).

¹⁰⁰ European Commission (2021: 22).

¹⁰¹ De studies van Beetsma et al. (2021, 2020) en Bremer et al. (2021) maken gebruik van een *randomized survey experiment* waarin mensen gevraagd zijn naar hun keuze tussen meerdere kant-en-klare opties die over beleidsterreinen heen gaan. *Randomized survey experimenten* kunnen soms tamelijk ingewikkelde vraagstellingen bevatten waarop sommige respondenten de gevolgen van de voorgelegde opties niet goed (van tevoren) kunnen inschatten.

¹⁰² Op basis van de bevindingen van het *randomized survey experiment* in de Nederlandse steekproef in maart 2020; in Beetsma et al. (2021). Hier laten de auteurs ook zien dat in maart 2020 de steun voor een gezamenlijk (EU-)aankoopbeleid voor medicijnen in Nederland 45% was (23% was tegen). De studie is uitgevoerd in vijf Europese landen.

¹⁰³ Beetsma et al. (2021: 257): 'Noteworthy deviations from the pooled results, however, are found for the Netherlands and Italy, where packages with national-level governance are most prized over those with EU-level governance.'

¹⁰⁴ Op basis van de bevindingen van het *randomized survey experiment* in de Nederlandse steekproef in maart 2020; in Beetsma et al. (2020). Het *randomized survey experiment* is uitgevoerd in vijf Europese landen.

De vergelijking van de Nederlandse deelsteekproeven in deze studie vóór en tijdens de pandemie laat zien dat de COVID-19-uitbraak slechts een beperkte invloed heeft gehad op de houding van Nederlanders ten aanzien van de begrotingssteun op EU-niveau. Wel is de steun voor toezicht door de Europese Commissie toegenomen in de periode na de pandemie, vermoedelijk doordat burgers vonden dat de commissie een grotere rol moet spelen als hoedster van het juiste gebruik van de coronagerelateerde EU-uitgaves. Dekker en Den Ridder (2019) laten zien dat gezondheidszorg door Nederlanders als een nationale kwestie wordt beschouwd.

¹⁰⁵ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in Burgerperspectieven 2020|2 (Dekker et al. 2020: 35).

¹⁰⁶ Zie o.a. Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 11).

¹⁰⁷ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in Burgerperspectieven 2020|2 (Dekker et al. 2020: 14 en 31); en in De Klerk et al. (2020: 86).

tien jaar steeds hoog op de nationale probleemagenda hebben gestaan. Nederlanders zijn bezorgd over ongelijkheid, armoede en groeiende verschillen tussen arm en rijk in Nederland.¹⁰⁸

Een groot deel van de Nederlanders vindt dat het maken van beleid gericht op het verminderen van sociaaleconomische tegenstellingen en het vergroten van werkgelegenheid vooral een taak is van de nationale overheid.¹⁰⁹ In onderzoek van de Eurobarometer naar de belangrijkste prioriteiten voor de EU, komt het bestrijden van armoede en ongelijkheid vaak naar voren als prioriteit,¹¹⁰ maar dat komt vermoedelijk voor een groot deel doordat men het een belangrijk en herkenbaar onderwerp vindt in een lijst met verder tamelijk abstracte kwesties. In open vragen naar EU-prioriteiten wordt het bestrijden van armoede en ongelijkheid niet genoemd.¹¹¹

In het begin van de coronacrisis, in maart 2020, zijn Nederlanders in een survey-experiment ook gevraagd naar voorkeuren over de vormgeving van een EU-herstelfonds. Uit die experimenten blijkt dat er steun is voor een herstelfonds dat zich richt op onderwijs, transport en infrastructuur, en gezondheidszorg.¹¹² Er is geen steun voor een herstelfonds dat zich richt op werkloosheidsbeleid, banken en bankdeposito's.¹¹³ Deze steun voor EU-uitgaven lijkt echter alleen van toepassing te zijn op de bestrijding van de coronapandemie en heeft geen betrekking op de herverdeling van meer welvarende landen (zoals Nederland) naar minder welvarende landen op de lange termijn.¹¹⁴ Wanneer burgers de optie voorgelegd krijgen om een EU-herstelfonds vorm te geven en te kiezen tussen leningen en toelagen (*grants*), zijn Nederlanders pro-leningen en sterk gekant tegen EU-toelagen (*grants*).¹¹⁵ Burgers hebben hierbij een voorkeur voor het herbestemmen van bestaande middelen boven het lenen van extra geld door de EU op de financiële markten.

Op basis van het bestaande onderzoek zien we dat er brede steun is voor EU-uitgaven ter bestrijding van de coronapandemie.¹¹⁶ Burgers verwachten bescherming van de EU in tijden van crisis en tegelijkertijd verkiezen burgers een nationale aanpak boven een EU-aanpak van de crisis.¹¹⁷ Dat laatste geldt voor het bestrijden van het coronavirus; het is nog niet duidelijk in hoeverre dat ook voor het economische herstelbeleid geldt. Nederlandse burgers 'worstelen met het combineren van de wenselijkheid van internationale afstemming en inspanningen met de behoefte aan nationale afscherming en eerst voorzien in eigen behoeften'.¹¹⁸

Economie is wél een belangrijk thema voor de EU – al was het maar omdat de steun voor het EU-lidmaatschap in Nederland vooral gebaseerd is op economische motieven. In paragraaf 2 zagen we dat veel Nederlanders de EU noodzakelijk vinden voor de Nederlandse economie. Nederlanders zien de voordelen van de Europese eenheidsmarkt met een gemeenschappelijke munt en vinden het een onmisbare voorwaarde voor de Nederlandse welvaart. Mensen verwachten dat de EU zorgt voor

¹⁰⁸ Dekker et al. (2020: 36).

¹⁰⁹ Zie tabel A.17 in de bijlage over de gewenste verantwoordelijkheidsverdeling tussen de EU en nationale lidstaten (bron: EB winter 2020) en Dekker en Den Ridder (2019: 97). Dit zien we ook terug in het hierna aangehaalde onderzoek naar opvattingen over het EU-herstelfonds.

¹¹⁰ Zie tabel A.18 in de bijlage over prioriteiten voor het Europees Parlement (bron: EB winter 2020).

¹¹¹ Dekker en Den Ridder (2019: 97).

¹¹² Op basis van de bevindingen van het *randomized survey experiment* in de Nederlandse steekproef in maart 2020; in Beetsma et al. (2020).

¹¹³ Beetsma et al. (2020) en European Commission (2021: 22).

¹¹⁴ Beetsma et al. (2020).

¹¹⁵ Bremer et al. (2021).

¹¹⁶ Beetsma et al. (2020), Bremer et al. (2021).

¹¹⁷ Zie Beetsma et al. (2021: 257).

¹¹⁸ Voorwoord Kim Putters in Dekker (2020: 6).

economische stabiliteit en EU-brede afspraken maakt (bv. over begrotingen) waaraan alle lidstaten zich houden.¹¹⁹

4. De EU in de wereld: EU als economisch en geopolitiek machtsblok

Het thema 'EU in de wereld' is een van de thema's waaraan burgers zelf weinig aandacht besteden als we hun open vragen voorleggen over prioriteiten voor de EU.¹²⁰ Een enkeling noemt wel dat de EU een belangrijk en onmisbaar machtsblok in de geopolitiek moet zijn. Het onderwerp was dus (in ieder geval tijdens het onderzoek in 2018) niet *top of mind*. In ander onderzoek met gesloten enquêtevragen zien we wel dat mensen een grote rol voor de EU zien als machtsblok in de wereld als ze er vragen over krijgen. Veel burgers willen dat de EU in economisch opzicht tegenwicht biedt aan (andere) machtsblokken (bv. de Verenigde Staten, Rusland, China en andere landen). Burgers zien dat de EU een taak heeft waar Nederland als een klein land niet alleen kan optreden. Hiernaast hebben burgers zorgen over de strategische afhankelijkheid en nationale veiligheid als het gaat om technologische ontwikkeling. Het Clingendael Instituut laat zien dat een meerderheid in Nederland streeft naar meer autonomie van Europa ten opzichte van landen zoals China als het gaat over technologie waar we niet zonder kunnen (bv. de uitrol van het 5G-telecommunicatienetwerk).¹²¹ Het is echter niet bekend in hoeverre burgers dit primair als een EU-taak zien (ten opzichte van andere vormen van Europese samenwerking).¹²²

Op het gebied van een Europees defensiebeleid zien we iets vergelijkbaars. Het is geen *top of mind*-prioriteit,¹²³ maar in gesloten vragenlijsten over prioriteiten en wensen steunt een aanzienlijke groep een gemeenschappelijk defensie- en veiligheidsbeleid.¹²⁴ In de focusgroepen in 2018 geeft een klein aantal deelnemers aan dat defensie wat hen betreft geen EU-prioriteit is, omdat dit ook in NAVO-verband kan plaatsvinden.¹²⁵ Uit onderzoek van het Clingendael Instituut blijkt dat een meerderheid vindt dat 'Europa' in staat moet zijn zelfstandig militair op te treden, zonder steun van de Verenigde Staten.¹²⁶ Maar ondanks de steun voor een grotere Europese militaire onafhankelijkheid, zijn burgers geen voorstander van een hoger defensiebudget.¹²⁷

5. Waarden en rechten: de rechtsstaat is een nationaal thema, bij criminaliteitsbestrijding kijkt men ook naar de EU

Nederlanders hechten veel waarde aan gelijkheid en vrijheid en zien een grote rol weggelegd voor de nationale overheid als het gaat om de Nederlandse rechtstaat, Nederlandse waarden en rechten én veiligheid. Er is weinig bekend over hoe Nederlanders denken dat de EU zou moeten optreden wanneer democratische waarden in andere landen onder druk staan.

Criminaliteit en veiligheid zijn thema's die relatief vaak genoemd worden als nationaal probleem, maar ze domineerden de lijsten niet de afgelopen jaren. Als mensen zich zorgen maken, gaat het over toenemende criminaliteit, onveiligheid of de – in hun ogen – te lage straffen. We zagen eerder al dat Nederlanders van de EU verwachtingen hebben op het gebied van veiligheid en stabiliteit. Meer concreet zien zij een taak voor de EU weggelegd op het gebied van terrorismebestrijding en de

¹¹⁹ Dekker en Den Ridder (2019).

¹²⁰ De conclusies in deze alinea zijn op basis van de focusgroepen in Dekker en Den Ridder (2019).

¹²¹ Dekker et al. (2020, december).

¹²² In de vragenlijst wordt gesproken over 'Europa' en niet wat burgers hierover precies van de EU verwachten.

¹²³ Dekker en Den Ridder (2019: 98).

¹²⁴ Zie tabel A.14 in de bijlage over steun voor diverse Europese doelen (bron: EB voorjaar 2018-winter 2020/2021).

¹²⁵ Dekker en Den Ridder (2019: 98).

¹²⁶ De Clingendael Barometer laat zien dat 72% van de respondenten het eens is met de stelling 'Europa moet in staat zijn zelfstandig militair op te treden, zonder steun van de Verenigde Staten'. Zie Zandee et al. (2020, december: 3).

¹²⁷ Zie annex tabel 1 in Zandee et al. (2020, december: 7).

aanpak van grensoverschrijdende criminaliteit.¹²⁸ Criminaliteit stopt immers niet bij landsgrenzen en, hoewel er al veel goed gaat, vinden burgers dat het mogelijk is om nog beter samen te werken bij internationale misdaadbestrijding, de beveiliging tegen cyberaanvallen en bij terreurdreiging.¹²⁹ Het is hierbij overigens niet duidelijk of dit een samenwerking op EU-niveau betreft, of dat men het over samenwerking van politie- of inlichtingendiensten heeft binnen en buiten EU-lidstaten. Ook is niet duidelijk of dit gaat om samenwerking of om het opstellen van gemeenschappelijk beleid op EU-niveau of gemeenschappelijke (supranationale) instituties.

6. Digitale transformatie: een nieuw thema voor burgers

Digitalisering wordt nauwelijks genoemd door burgers in het SCP-onderzoek van 2019 naar de thema's en prioriteiten van de EU. De enkeling die het noemt, verwacht dat de EU voor online-bescherming zorgt met betrekking tot privacy. Zij verwachten dat de EU een rol kan spelen in het reguleren van (grote) commerciële bedrijven die online-data van burgers verzamelen en verwerken.¹³⁰ Gegevens van de Eurobarometer suggereren dat mensen 'digitale transformatie' een van de minst belangrijke onderwerpen voor de EU-agenda vinden.¹³¹ Dat zal overigens mede komen doordat het voor een deel van hen vermoedelijk onduidelijk is wat 'digitale transformatie' inhoudt.

7. Europese democratie: minder tevreden met de EU-democratie, zorgen over overdracht van soevereiniteit

De werking van de Europese democratie wordt niet vaak genoemd als prioriteit voor de EU in het onderzoek in 2018.¹³² We weten daarom uit SCP-onderzoek betrekkelijk weinig over de voorkeuren als het gaat om Europese verkiezingen, desinformatie en Europese grondrechten.¹³³ Als het onderwerp 'Europese democratie' wel aan bod komt, dan gaat het vooral over de grote afstand tussen de EU/Brussel en gewone burgers, en de onduidelijkheid over wat er in de EU gebeurt.¹³⁴

Deze 'vervreemding van kiezers en volksvertegenwoordigers'¹³⁵ is er zowel op nationaal als op Europees niveau. Op nationaal niveau is het vertrouwen in de nationale politiek relatief hoog in vergelijking met elders en niet lager dan voorheen, maar is er desondanks een grote groep die de politiek (zeer) kritisch volgt en vindt dat de overheid en de politiek niet responsief zijn. Dat wil zeggen: ze luisteren onvoldoende naar gewone mensen en weten niet wat er speelt.

Op Europees niveau is die ervaren afstand nog groter en is de steun voor de EU als bestuurslaag kleiner (zie ook § 2), zo blijkt uit uiteenlopende indicatoren. De tevredenheid met de democratie in de EU is aanzienlijk lager dan de tevredenheid met de Nederlandse democratie.¹³⁶ De opkomst bij verkiezingen van de leden van het Europees Parlement is veel lager dan bij nationale verkiezingen.¹³⁷ Het vertrouwen in de EU en het Europese Parlement is lager dan het vertrouwen in de nationale

¹²⁸ Zie tabel A.17 over de gewenste verantwoordelijkheidsverdeling tussen de EU en nationale lidstaten (bron: EB winter 2020) en Dekker en Den Ridder (2019: 91).

¹²⁹ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in Dekker en Den Ridder (2019: 91).

¹³⁰ Op basis van de onlinedialoog in Dekker en Den Ridder (2019); zie Dijkema et al. (2018).

¹³¹ Zie tabel A.16 in de bijlage over de prioriteiten voor het Europees Parlement (bron: EB voorjaar 2021).

¹³² Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in Dekker en Den Ridder (2019: 91).

¹³³ Voor de Europese Commissie staan deze drie thema's centraal bij het onderwerp Europese democratie, zie <https://futureu.europa.eu/processes/Democracy>.

¹³⁴ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in Dekker en Den Ridder (2019: 97-98).

¹³⁵ 'Vervreemding van kiezers en volksvertegenwoordigers' wordt genoemd op de Europese website van de burgerconsultaties, zie <https://futureu.europa.eu/processes/Democracy>.

¹³⁶ Zie o.a. tabel A.6 in de bijlage voor kerncijfers over de tevredenheid met de Nederlandse en Europese democratie (bron: EB 2018-2020 winter).

¹³⁷ Kiesraad (2019).

politiek.¹³⁸ En de emotionele verbondenheid met de EU is laag:¹³⁹ men voelt zich meer verbonden met landgenoten dan met EU-genoten.¹⁴⁰ De ervaren afstand tot de EU en 'Brussel' is niet los te zien van de nationale politiek en het politieke debat in Nederland over de vraag hoe de nationale en Europese overheid zich tot elkaar verhouden. In paragraaf 2 zagen we al dat een meerderheid van de Nederlanders vindt dat Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan de EU en dat er verdeeldheid is over de vraag of de Europese eenwording verder moet gaan. Voor Europese samenwerking lijkt er wel steun; voor verdere integratie is die er veel minder. De vraag naar de toekomstige inrichting van de EU en de rol van Nederland in de EU is niet alleen een vraag om op Europees niveau te bespreken, maar is ook onderdeel van het Nederlandse politieke debat. Het is een debat dat bij nationale verkiezingen nog nooit een centraal onderwerp was, maar bijvoorbeeld voor en na de referenda over de Europese Grondwet (in 2005) en het verdrag met Oekraïne (in 2016) wel werd gevoerd.

Als we kijken naar wat Nederlanders van de Europese instellingen verwachten als het gaat om het verkleinen van de afstand tussen kiezers en politici (zowel de gekozen volksvertegenwoordigers als bestuurders), dan komen er in het onderzoek van 2018/2019 twee aanknopingspunten naar voren. Het eerste punt is dat deelnemers van focusroepen denken dat de afstand kleiner kan worden als de EU transparanter is over wat ze doet en wat dat kost. In de gesprekken blijkt echter ook dat de meesten niet weten wat de EU nu al publiceert of waar ze dat zouden kunnen vinden. Ook geven de deelnemers aan dat zij niet actief op zoek gaan naar informatie over de EU.¹⁴¹ Een tweede aanknopingspunt voor het verkleinen van de afstand heeft te maken met de Europese bureaucratie, en dan vooral met de verhuizing van Brussel naar Straatsburg. Mensen zien dat als een symbool van Europese verspilling (waarover meer onder het kopje '10. Overige ideeën') en als voorbeeld van de EU die ondanks aanhoudende publieke kritiek hierover niet verandert.

8. Migratie: eerlijke verdeling, snelle procedures, terugsturen en voorkomen

Immigratie is een thema dat in Nederland al jaren hoog op de publieke agenda staat. Tijdens de vluchtelingen crisis in 2015 en 2016 was dit verreweg het meest genoemde maatschappelijke probleem. Inmiddels is dit weer wat gezakt, onder andere doordat de vluchtelingen crisis minder urgent is en vanwege de coronacrisis.¹⁴² Maar ook tijdens de coronacrisis vrezden burgers voor toenemende migratiedruk op de Europese buitengrenzen door bevolkingsgroei en zien zij regionale instabiliteit rondom Europa als het meest bedreigend voor de veiligheid van Europa.¹⁴³ Bij het thema 'migratie' denken de meeste mensen aan de immigratie van asielzoekers of vluchtelingen naar Nederland (en de EU). Een groep Nederlanders maakt zich zorgen over de komst van vluchtelingen naar Nederland.¹⁴⁴ Deze groep burgers is bezorgd over de gevolgen daarvan voor de nationale identiteit en de druk op de verzorgingsstaat.¹⁴⁵ Anderen vinden juist dat Nederland te weinig vluchtelingen opneemt of dat vluchtelingen onvoldoende begeleiding krijgen om goed te

¹³⁸ Zie tabel A.7 (bron: ESS 2016/'17, ESS 2018/'19) en figuur 3 (bron: EB 1997-2020 winter) in de bijlage voor kerncijfers over (respectievelijk) het vertrouwen in de Europese Unie en het Europees Parlement.

¹³⁹ Zie tabel A.3 in de bijlage voor kerncijfers over de verbondenheid met het eigen land en met Europa (bron: ESS 2016/'17, ESS 2018/'19).

¹⁴⁰ Zie tabel A.3 in de bijlage voor kerncijfers over de verbondenheid met het eigen land en met Europa (bron: ESS 2016/'17, ESS 2018/'19); tabel A.4 over ervaren gehechtheid aan gemeente, land, EU en Europa (bron: EB 2018-2020 winter); en tabel A.5 over het gevoel van verbondenheid met mensen in het eigen land en in de EU (bron: EB 2020 zomer en winter).

¹⁴¹ Zie Tjepkema en Kabalt (2018: 48).

¹⁴² Zie o.a. Burgerperspectieven 2020|2 (Dekker et al. 2020: 48) en Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 32).

¹⁴³ De Clingendael Barometer laat zien dat '[d]e vrees voor toenemende migratiedruk op de Europese buitengrenzen door grote bevolkingsgroei en regionale instabiliteit rondom Europa' de dreigingshiërarchie aanvoert met een gemiddelde van 7.61. Zie Houtkamp et al. (2021 februari: 3).

¹⁴⁴ Zie o.a. Burgerperspectieven 2018|3 (Den Ridder et al. 2018: 20) en Burgerperspectieven 2020|2 (Dekker et al. 2020: 9).

¹⁴⁵ Zie o.a. Burgerperspectieven 2018|3 (Den Ridder et al. 2018: 9) en antwoorden van respondenten in Dekker en Den Ridder (2019: 82).

integreeren.¹⁴⁶ Op het gebied van integratie zien we die meningsverschillen ook. Sommigen zijn bezorgd over de integratie van etnische minderheden, anderen maken zich juist zorgen over discriminatie en racisme waarmee mensen met een migratieachtergrond in Nederland te maken krijgen.¹⁴⁷

Integratie wordt niet gezien als een thema waar de EU een rol in kan spelen, maar immigratie is een van de thema's waar Nederlanders een grote rol voor de EU zien.¹⁴⁸ Een grote groep burgers wil enige regulering of beperking van de komst van vluchtelingen en asielzoekers van buiten de EU en wil daarom dat immigratie hoog op de EU-agenda staat. Volgens deze grote groep staat er iets op het spel: de komst van grote groepen vluchtelingen zou volgens hen ten koste gaan van de sociale voorzieningen in Nederland en de Europese en nationale identiteit.¹⁴⁹

In focusgroepen is doorgepraat over wat mensen op dit gebied van de EU willen. De deelnemers verwachten ten eerste een duidelijke eensgezinde visie en gezamenlijk beleid over migratie van buiten de EU. Dat beleid zou onder meer eensluidende toelatingscriteria, snelle asielprocedures en overall eenzelfde niveau van opvang en identieke regels moeten bevatten. Ten tweede wenst men een eerlijke verdeelsleutel voor de verdeling van vluchtelingen over landen en het handhaven van afspraken daarover. Hoe een rechtvaardige verdeelsleutel er precies uitziet, weet men niet. Ten derde wil een deel van de deelnemers dat vluchtelingen niet naar de EU komen. Om dat te voorkomen, zouden ze graag zien dat de EU voor opvang in de regio's waarvandaan mensen vluchten zorgt en dat de EU de grenzen beter bewaakt (of zelfs afsluit). Deelnemers aan de groepsgesprekken verwachten hierbij dat door vluchtelingen al in de regio te screenen, voorkomen kan worden dat economische vluchtelingen naar de EU komen.¹⁵⁰

9. Onderwijs, cultuur, jeugdzaken en sport zien burgers vooral als nationale aangelegenheid

Burgers vinden in het algemeen dat er in Nederland meer aandacht en geld zouden moeten zijn voor onderwijs. Onderwijs hoort bij de maatschappelijke thema's die volgens burgers de komende kabinetsperiode centraal moeten staan.¹⁵¹ Naast zorg is onderwijs vrijwel altijd de populairste bestemming voor extra bestedingen vanuit de nationale overheid.¹⁵² Burgers zijn bezorgd over de kwaliteit van het onderwijs: het lerarentekort, de werkdruk, lage lonen en het gebrek aan status van leraren (van het basisonderwijs tot het universitair onderwijs) worden genoemd als prioriteiten voor de nationale overheid.¹⁵³

Mensen noemen onderwijs nauwelijks in het SCP-onderzoek van 2018/2019 naar de thema's en prioriteiten voor de EU. Gegevens van de Eurobarometer suggereren dat burgers onderwijs ook als een taak voor de EU zien,¹⁵⁴ maar net als bij andere verzorgingsstaatonderwerpen komt dit vermoedelijk doordat men het een belangrijk thema vindt. Burgers vinden dat onderwijs(beleid) in Nederland te wensen overlaat en willen dat de kwaliteit van het onderwijs toeneemt. Burgers hopen

¹⁴⁶ Zie Burgerperspectieven 2020|4 (Den Ridder et al. 2020: 47).

¹⁴⁷ Burgerperspectieven 2019|4 (Den Ridder et al. 2019b).

¹⁴⁸ Dekker en Den Ridder (2019: 82) en Burgerperspectieven 2018|3 (Den Ridder et al. 2018: 26). Migratie binnen de EU, bijvoorbeeld arbeidsmigratie, wordt veel minder vaak genoemd als maatschappelijk probleem of als thema voor de EU. In COB 2014|4 zijn we wat uitgebreider ingegaan op arbeidsmigratie en de komst van Oost-Europese arbeidsmigranten naar Nederland.

¹⁴⁹ Dekker en Den Ridder (2019: 107).

¹⁵⁰ Geparafraseerd uit antwoorden van respondenten in Dekker en Den Ridder (2019: 85).

¹⁵¹ Burgerperspectieven 2021|2 (Miltenburg et al. 2021: 37).

¹⁵² Burgerperspectieven 2020|2 (Dekker et al. 2020: 49).

¹⁵³ Burgerperspectieven 2020|1 (Dekker en Den Ridder: 11).

¹⁵⁴ Zie tabel A.17 in de bijlage over de gewenste verantwoordelijkheidsverdeling tussen de EU en nationale lidstaten (bron: EB winter 2020).

dat dit met Europese samenwerking te bereiken is, maar zij denken niet primair aan gezamenlijk Europees beleid op dit gebied.¹⁵⁵

10. Overige ideeën: Nederlanders vragen meer aandacht voor minder EU-bureaucratie en lagere EU-kosten

In het onderzoek over wat Nederlanders van de EU willen van 2018/2019 noemen mensen ook een thema dat niet een-op-een aansluit bij de tien door de EU geformuleerde thema's: de hoge kosten van de EU. Vooral mensen die kritisch zijn op het EU-lidmaatschap noemen dit thema vaak. Zij vinden dat de EU meer aandacht zou moeten besteden aan het verminderen van de EU-bureaucratie en de kosten van de EU. Zij zijn kritisch over de kosten van EU-instanties en in mindere mate over de verantwoording van het EU-beleid, vooral als het gaat om de besteding van financiële middelen. Deze groep vindt het een prioriteit voor de EU om eigen kosten te verlagen. Ook blijft de verhuizing naar Straatsburg velen een doorn in het oog. Daarnaast zou de EU meer aandacht moeten besteden aan de verantwoording; ze verlangen naar meer transparantie over de uitgaves en budgetten van de EU. De behoefte aan meer transparantie over de inzet van financiële middelen gaat vermoedelijk deels ook over de manier waarop burgers informatie over de (uitgaven van de) EU krijgen. Veel gedetailleerde en technische informatie die beschikbaar is, lijkt niet goed aan te sluiten bij de behoefte van burgers aan transparantie. Aan de andere kant geven burgers ook aan dat ze dergelijke informatie niet zelf gaan zoeken (zie ook hierboven bij het kopje '7. Europese democratie').

4. Conclusie en beschouwing

In deze notitie gaven we een samenvatting van bestaand (SCP-)onderzoek naar wat burgers vinden, willen en verwachten van de EU. Dat deden we op verzoek van het ministerie van Buitenlandse Zaken en ten behoeve van de EU-brede burgerconsultaties over de toekomst van de EU. We keken eerst naar de algemene opinies van Nederlanders ten aanzien van de EU en gingen vervolgens in op hun wensen en verwachtingen over een tiental door de Europese instellingen geformuleerde thema's.

Grootste groep steunt het EU-lidmaatschap, maar er is ook veel kritiek

In het algemeen zien veel Nederlanders de EU als iets onvermijdelijks. De groep die het Nederlandse EU-lidmaatschap steunt is groter dan de groep die dat niet doet, maar ook voorstanders van het lidmaatschap zijn kritisch over het Europese project. Steun komt vooral voort uit het besef dat de EU voor een klein land als Nederland noodzakelijk is, zowel economisch als geopolitiek. De tevredenheid over de Europese democratie en politiek, net als het vertrouwen in de EU, zijn in Nederland gemiddeld genomen laag vergeleken met de tevredenheid over de democratie en het vertrouwen in Nederland.

Verdeeldheid over de EU

Kenmerkend voor de Nederlandse publieke opinie over de EU is allereerst dat er behoorlijke verschillen zijn in opvattingen tussen groepen, en daarnaast dat het denken van individuen over de EU gekenmerkt wordt door veel ambiguïteit en ambivalentie.

¹⁵⁵ Dekker en Den Ridder (2019: 97).

Hoewel de grootste groep het EU-lidmaatschap steunt én een meerderheid vindt dat Nederland te veel macht heeft overgedragen aan de EU, zijn er steeds substantiële minderheden met een andere mening. Daarbij valt steeds het grote verschil in opleidingsniveau op. Hogeropgeleiden zijn aanzienlijk positiever over de EU dan lageropgeleiden. Lageropgeleiden zien de voordelen van het EU-lidmaatschap minder vaak, zijn vaker voorstander van een Nexit en vinden vaker dat Europese eenwording al te ver is gegaan. Hoe iemands opleidingsniveau doorwerkt in opvattingen over de EU, is onderwerp van wetenschappelijk debat. Het kan onder meer te maken hebben met verschillen in sociaaleconomische positie, met verschillen in ervaringen met de EU of met verschillen in het sociale milieu waarin iemand zich begeeft en waarin het wel of niet wenselijk is om een open houding aan te nemen.

Ambigüiteit en ambivalentie over de EU

Naast verdeeldheid tussen mensen, is er ambigüiteit en ambivalentie in de opvattingen van individuen. Die ambigüiteit toont zich in de vaagheid waarin sommigen over de EU praten. Vaak is niet duidelijk aan wie ze precies denken als ze het hebben over ‘de EU’ of ‘Europa’: gaat het om samenwerkende lidstaten of om Brusselse instellingen? Ook is niet altijd duidelijk wat mensen bedoelen met ‘samenwerking’. Steun voor ‘meer samenwerken’ is er altijd wel – want wie kan nou tegen samenwerken zijn – maar het blijkt vaak onduidelijk of mensen met ‘samenwerken’ bedoelen dat er meer gemeenschappelijk Europees beleid moet komen, of dat ze denken aan lossere samenwerkingsverbanden tussen EU-landen.

Ambivalentie toont zich vooral in (ogenschijnlijke) tegenstrijdigheden in de opvattingen van mensen. Mensen zijn voorstander van het EU-lidmaatschap, maar niet van harte. Ze willen dat de EU de opgelegde regels (zoals de begrotingsnorm) handhaaft, maar willen minder Europese bemoeienis. Daarnaast willen ze meer eenheid en tegelijkertijd meer verscheidenheid. Wat hierbij een rol lijkt te spelen, is dat bij sommigen het beeld bestaat dat Nederland voorop loopt. Zij vinden dat hoe we het in Nederland doen de norm zou moeten zijn. Een roep om het handhaven van regels en meer eenheid is dus – in de ogen van Nederlanders – iets dat vooral andere landen zal treffen en voor Nederland niet ‘meer EU’ oplevert. Nederlanders vinden dat Nederland het al erg goed doet – zelfs als de feiten soms wat anders laten zien. Men wil wel de ‘lusten’ van de EU – veiligheid, stabiliteit, en oplossingen voor collectieve problemen die de landsgrenzen overstijgen, maar liever niet de lasten – zoals de kosten van de EU en de ervaren bemoeienis.

Behoeftte aan rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming

In gesprekken over de toekomst van de EU zijn drie basisverwachtingen of -behoeftes te destilleren die mensen (*grosso modo*) van de EU hebben: mensen verwachten van de EU rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming. Die verwachtingen zijn toepasbaar op veel maatschappelijke kwesties. Men verwacht van de EU een rechtvaardige en eerlijke verdeling van lusten en lasten – en vooral EU-critici hebben het gevoel dat Nederland nu te vaak opdraait voor (wan)beleid in andere landen. Mensen verwachten van de EU dat ze zorgt voor stabiliteit: zowel in materieel opzicht (welvaart, een sterke economie) als in immaterieel opzicht (vrede, welzijn). Dat betekent ook dat op het moment dat er instabiliteit dreigt, bijvoorbeeld vanwege een (economische) crisis of terroristische aanslag, men van de EU daadkrachtig optreden verwacht. In het verlengde daarvan zien veel Nederlanders de

EU als beschermer en hoeder van ‘de Europese manier van leven’, wat zowel betrekking heeft op welvaart als cultuur.

Thema's voor de EU: vooral aan zet op grensoverschrijdende thema's

Grensoverschrijdende onderwerpen zoals immigratie/vluchtelingen, klimaat/milieu en de bestrijding van terrorisme en criminaliteit zijn de thema's waarop burgers iets van de EU verwachten. In de ogen van burgers zouden de thema's immigratie en klimaat prioriteiten van de EU moeten zijn. Ten aanzien van deze thema's is bekend wat burgers van de EU wensen en verwachten. De klassieke verzorgingsstaatonderwerpen zoals pensioenen, belastingen, sociale voorzieningen, zorg en onderwijs zijn daarentegen thema's waarvoor de meeste Nederlanders vooral de nationale overheid verantwoordelijk vinden – al suggereert onderzoek dat er steun is voor Europees beleid dat deze sectoren in de coronacrisis financieel ondersteunt. Steun voor meer EU-uitgaven of Europese belasting om dit mogelijk te maken, is er echter niet.

Reflectie en verder onderzoek

Zoals gezegd is deze notitie een samenvatting van bestaand onderzoek. Het onderliggende onderzoek is beschrijvend van aard en gaat in op de vraag hoe Nederlanders in algemene zin tegen de EU aankijken en welke verschillen zich hierin voordoen. De houdingen en opvattingen van Nederlanders zijn in dat onderzoek geduid, bijvoorbeeld op basis van open antwoorden en focusgroepen, zodat we meer inzicht kregen in wat het betekent als mensen zeggen dat ze het EU-lidmaatschap steunen of juist niet; en welke basisbehoeften er onder de opvattingen over de EU liggen.

Het onderliggende onderzoek is echter niet verklarend en gaat niet in op de vraag hoe de publieke opinie over de EU tot stand komt en welke factoren die opinie beïnvloeden. Uit eerder onderzoek weten we dat de manier waarop mensen hun mening vormen een complex proces is, waarbij zowel traditionele media en in toenemende mate ook sociale media een belangrijke rol spelen. Daarbinnen zijn er verschillende actoren, zoals politici, die de mening van mensen beïnvloeden of vormen. Hoe mensen hun mening over de EU vormen, welke actoren daarbij een bepalende rol spelen, en via welke mechanismen, is onderwerp voor verder onderzoek.

Een andere beperking van dit onderzoek is dat het weliswaar de publieke opinie en beleidsvoorkeuren op hoofdlijnen schetst, maar geen concrete handelingsperspectieven biedt. Vooral bij beleidsmakers lijkt er behoefte aan meer concrete informatie over publieke voorkeuren voor (Europees) beleid en Europese solidariteit. Het onderzoek waarop deze notitie is gebaseerd, suggereert dat veel Nederlanders redeneren vanuit het Nederlands belang. Dat roept de vraag op in hoeverre solidariteit met andere EU-inwoners een rol speelt bij de verwachtingen en wensen ten aanzien van de EU en hoe mensen het Nederlandse belang en de Europese solidariteit tegen elkaar afwegen. Om meer inzicht te geven in concrete beleidsvoorkeuren voor Europese samenwerking, EU-beleid en Europese solidariteit is er vervolgonderzoek nodig. Dat zou ons inziens kunnen plaatsvinden via een thematische aanpak, waarin uitgebreid met mensen wordt doorgepraat over hun wensen op een specifiek thema en welke bestuurslaag op dat thema welke taak heeft – en die dus breder is dan alleen de vraag wat men van de EU verwacht. Ook kan gekozen worden voor een

survey-experiment zoals het *conjoint experiment*¹⁵⁶ waarbij (vooraf goedgeïnformeerde) respondenten moeten kiezen tussen concrete beleidsopties. Bij beide routes geldt de kanttekening dat opinies kunnen veranderen als je naar meningen vraagt over kwesties waar mensen in hun dagelijks leven niet mee bezig zijn en deze thema's onderwerp worden van het maatschappelijke en politieke debat en het complexe proces van meningsvorming tot stand komt.

Deze notitie en de EU-brede burgerconsultaties

Deze notitie biedt kennis die het kabinet kan gebruiken voor de inbreng in de EU-brede plenaire vergaderingen over de toekomst van de EU. Wat kunnen de hierboven geschetste inzichten over de publieke opinie bijdragen aan de burgerconsultaties?

In de eerste plaats is deze notitie onderdeel van de burgerconsultaties. In het rapport van 2019 schreven we dat er 'geen harde grens [is] tussen de bevolking consulteren en bevolkingwensen onderzoeken. Bij bevolkingsconsultaties ligt het accent op de adviesvragende politicus, bij onderzoek op de naar objectieve kennis strevende onderzoeker, maar de vragen van de politicus kunnen een grote rol spelen in onderzoek en onderzoek kan een belangrijk onderdeel zijn van de consultaties'.¹⁵⁷ Burgerconsultaties en het onderzoek naar de bevolkingwensen kunnen beide helpen om een goed beeld te krijgen van wat burgers van de EU willen. Hoewel bij beide instrumenten de kanttekening past dat bepaalde bevolkingsgroepen er niet of minder vaak aan meedoen, zal die vertekening bij open burgerconsultaties over de EU waarvoor mensen zichzelf moeten aanmelden groter zijn, dan bij opinieonderzoek waarin we mensen gericht selecteren om mee te doen. Met goed uitgevoerd opinieonderzoek is het daardoor beter mogelijk om een representatief beeld te schetsen van wat Nederlanders van de EU willen dan met burgerconsultaties waarvan we weten dat mensen met weinig interesse aan de EU er niet aan meedoen. Een voordeel van gesprekken met een open uitnodiging is dat iedereen die dat wil kan deelnemen en het dus gaat om een consultatie die open staat voor alle Europese burgers, terwijl bij onderzoek alleen de groep kan deelnemen die in de steekproef valt. Kortom: opinieonderzoek en burgerconsultaties kunnen elkaar aanvullen, waarbij het eerste instrument poogt om een zo representatief mogelijk beeld te schetsen en het tweede instrument iedereen die dat wil in staat stelt om mee te doen. In dat laatste geval is het overigens aan te bevelen om extra inspanningen te doen om deelname te bevorderen van groepen die doorgaans minder vaak meedoen aan dit soort gesprekken, zoals mensen met een lager opleidingsniveau, minder politiek zelfvertrouwen en minder politieke interesse.¹⁵⁸ Ons onderzoek laat namelijk zien dat die groepen heel anders over de EU denken dan groepen die doorgaans vaker meedoen aan burgerconsultaties.

In de tweede plaats kan deze notitie helpen bij het opzetten van burgerdialogen en bij het interpreteren van de uitkomsten hiervan. De burgerconsultaties hebben als doel om burgers in EU-lidstaten te laten meepraten over de toekomst van de Europese Unie. De conferentie is erop gericht burgers te betrekken bij de beleidsvorming, en de inbreng te vertalen naar beleid van de EU.¹⁵⁹ De thematische insteek waarbij burgers op verschillende thema's hun opinies, wensen en prioriteiten kunnen geven, sluit aan bij de behoefte van de Europese Commissie om burgerinbreng te krijgen

¹⁵⁶ Deze aanpak is toegepast in studies over burgervoorkeuren ten aanzien van het EU-herstelfonds naar aanleiding van de coronacrisis in Bremer et al. (2021); en de Europese samenwerking op het gebied van gezondheidszorg naar aanleiding van de coronacrisis in Beetsma et al. (2020, 2021).

¹⁵⁷ Dekker en Den Ridder (2019).

¹⁵⁸ Zie o.a. Boogaard et al. (2016).

¹⁵⁹ TK (2019/2020).

voor de door hen geformuleerde toekomstagenda. Vanuit het burgerperspectief sluit deze indeling in thema's echter wat minder goed aan bij het doel van de consultaties – burgers open laten meepraten over wat zij belangrijk vinden. Hierdoor dreigen de grote(re) overkoepelende vragen over de toekomst en inrichting van de EU – waarover burgers ook een mening kunnen hebben – namelijk buiten beschouwing te blijven. Dat was ook in de vorige ronde van de burgerconsultaties in 2018 het geval, toen de thema's van de toekomst centraal moesten staan en inrichtingsvragen geen prioriteit hadden.¹⁶⁰

Dat is een probleem, omdat uit het SCP-onderzoek *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?* blijkt dat burgers vanuit een thematische aanpak best bereid zijn om mee te denken met wat de EU moet doen en dan vooral ook een grote taak voor de EU zien, terwijl ze tegelijkertijd óók vinden dat er minder EU moet zijn. Het SCP-onderzoek uit 2019 liet zien dat er de nodige scepsis, twijfel, ambigüiteit en ambivalentie schuilgaan in de publieke opinie over de EU. Dit is deels bewust: mensen twijfelen over hun opvattingen, of zijn genuanceerd. Maar soms blijven mensen ook onbewust vaag of lijken ze zichzelf tegen te spreken zonder dat door te hebben. Dit alles heeft vermoedelijk ook te maken met het feit dat de interesse in en de verbondenheid met de EU als bestuurslaag relatief laag zijn. Het is van belang om deze kenmerken van de EU-opinie in gedachten te houden bij het organiseren van burgerconsultaties en bij het interpreteren van de uitkomsten ervan. Op basis van een thematische insteek zou men niet te snel moeten concluderen dat burgers meer Europees beleid willen. De thematische insteek lokt de interesse in en de behoefte aan Europese inzet als het ware uit. Ook brengt een thematische insteek met vooraf geformuleerde thema's het risico met zich mee dat (mogelijk voor burgers belangrijkere) thema's onderbelicht blijven.

Om te voorkomen dat burgers al pratend op 'meer EU' uitkomen terwijl dat niet hun wens is, zou er in de burgerconsultaties, net als in vervolgonderzoek naar de publieke opinie over de EU, doorgevraagd moeten worden naar dubbelzinnigheden en eventuele tegenstrijdige verwachtingen en wensen van de EU. Onderzoekers of gespreksleiders zouden kunnen doorvragen op wat burgers precies bedoelen met de EU en met Europese samenwerking: gaat het om meer eenheid in beleid of om meer samenwerking tussen autonome lidstaten? Ook zou gekozen kunnen worden voor een aanpak waarin een bepaald thema wordt uitgediept en waarbij de vraag wie er aan zet is om dit thema op te lossen pas daarna aan de orde komt (waarbij het dus ook een optie is dat mensen de EU helemaal niet noemen).

Tot slot: maak duidelijk wat je met de uitkomsten van burgerconsultaties doet

Tot slot willen we graag nog een opmerking maken die tot nu toe niet aan de orde kwam in deze notitie, maar gebaseerd is op de literatuur over burgerparticipatie en burgerinspraak. Vooral op lokaal niveau is er inmiddels veel ervaring opgedaan met manieren om burgers mee te laten denken over prioriteiten voor lokaal beleid of over oplossingen voor concrete lokale beleidsvraagstukken, bijvoorbeeld in zogenoemde burgertoppen of G1000-bijeenkomsten. Er is ook veel onderzoek gedaan naar de effecten van dit soort inspraakinstrumenten, bijvoorbeeld op het vertrouwen van de deelnemers in de lokale politiek of op hun draagvlak voor beleid. Daaruit blijkt stevast dat het voor het vertrouwen en de bereidheid om mee te doen belangrijk is om vóóraf duidelijk te zijn over wat er met de uitkomsten van de burgerconsultaties gaat gebeuren. En ook gedurende het proces en

¹⁶⁰ European Commission (2019).

achteraf is het van belang om transparant te zijn over hoe de uitkomsten zijn verwerkt en hoe politici of bestuurders ze vervolgens in het beleid hebben verwerkt. Onderzoekers zien in evaluaties van inspraakbijeenkomsten dat het op dit punt vaak misgaat: de aansluiting tussen de uitkomsten van de burgerconsultatie en ‘politiek en bestuur’ (op lokaal niveau: de gemeenteraad) is niet altijd goed georganiseerd.¹⁶¹ Deelnemers krijgen het gevoel dat er niets met hun inbreng is gedaan. En dat kan leiden tot afnemend vertrouwen en gebrek aan draagvlak.

Dit vraagstuk – de verhouding tussen de inbreng van burgers in burgerconsultaties en politiek en bestuur – is ook relevant bij deze Conferentie over de Toekomst van Europa. Om de burgerconsultaties succesvol te laten zijn, is het nodig om vooraf duidelijk te zijn over wat er zal gaan gebeuren met de EU-brede inbreng en hoe die inbreng precies zal doorwerken in bijvoorbeeld de EU-agenda voor de toekomst of de beleidskeuzes die zullen worden gemaakt. Ook tijdens de conferentie en na afloop ervan moet hierover duidelijkheid komen. Dat is op lokaal niveau vaak een uitdaging en die uitdaging zal op EU-niveau nog groter zijn. Er worden immers consultaties gehouden in 27 lidstaten, waarbij er binnen de lidstaten meningsverschillen kunnen zijn en burgers uit verschillende lidstaten ook van mening kunnen verschillen over wat zij willen en verwachten. Het is dus niet ondenkbaar dat de burgerconsultaties geen uniform geluid zullen opleveren. En dan zijn er op EU-niveau ook nog diverse actoren, zoals de Europese Commissie, het Europees Parlement en de Europese Raad, die het ook onderling met elkaar eens moeten worden over de toekomst van de EU. De opzet van de Conferentie over de Toekomst van Europa is in dat opzicht ingewikkeld en complex – en het kan goed zijn die ingewikkeldheid te erkennen als burgers om hun input wordt gevraagd. ‘*The future is in your hands*’, ‘de toekomst is in jouw handen’ – dat is de slogan van de Conferentie over de Toekomst van Europa. Dat is een grote belofte. Wie teleurstelling achteraf wil voorkomen, doet er goed aan vooraf duidelijk te zijn over hoe deze belofte aan Europese burgers zal worden ingelost.

Literatuur

- Beetsma, R., B. Burgoon, F. Nicoli, A. de Ruijter en F. Vandenbroucke (2020). What Kind of EU Fiscal Capacity? Evidence from a Randomized Survey Experiment in Five European Countries in Times of Corona. In: *CESifo Working Paper*, nr. 8470. Munich: Center for Economic Studies and Ifo Institute (CESifo).
- Beetsma, R., B. Burgoon, F. Nicoli, A. de Ruijter en F. Vandenbroucke (2021). Public support for European cooperation in the procurement, stockpiling and distribution of medicines. In: *European Journal of Public Health*, jg. 31, nr. 2, p. 253-258.
- Boogaard, G., A. Michels, M.J. Cohen, P. Smets, H. Binnema en M. Vlied (2016). *G1000. Ervaringen met burgertoppen*. Amsterdam: Boom bestuurskunde.
- Boomgaarden, H.G., A.R. Schuck, M. Elenbaas en C.H. de Vreese (2011). Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of Euroscepticism and EU support. In: *European Union Politics*, jg. 12, nr. 2, p. 241-266.
- Boonstoppel, E. (2020a). Nederland in Europees perspectief. In: P. Dekker (red.), *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk* (p. 26-43). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

¹⁶¹ Zie o.a. Caluwaerts en Reuchamps (2015); Boogaard et al. (2016).

- Boonstoppel, E. (2020b). Persoonlijke ervaringen en waarderingen. In: P. Dekker (red.), *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk* (p. 61-80). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boonstoppel, E. (2020c). Verscheidenheid. In: P. Dekker (red.), *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk* (p. 44-60). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bornschie, S., S. Häusermann, D. Zollinger en C. Colombo (2021). How “us” and “them” relates to voting behavior—social structure, social identities, and electoral choice. In: *Comparative Political Studies*.
- Bremer, B., T. Kuhn, M. Meijers en F. Nicoli (2021). Viral Solidarity? Support for European Fiscal Integration in the COVID-19 Crisis. In: *SocArXiv*. Geraadpleegd 7 juli 2021 via https://pure.mpg.de/pubman/faces/ViewItemOverviewPage.jsp?itemId=item_3293738.
- Caluwaerts, D. en M. Reuchamps (2015). Strengthening democracy through bottom-up deliberation: An assessment of the internal legitimacy of the G1000 project. In: *Acta Politica*, jg. 50, nr. 2, p. 151-170.
- Dekker, P. (2020). *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder m.m.v. Adriaan Schout (2019). *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2020). *Burgerperspectieven 2020|1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, B., C. Houtkamp, M. Okano-Heijmans en M. Sie Dhian Ho (2020, december). *Barometer alert. Wel de telefoon, niet de netwerken. Nederlandse houdingen ten opzichte van Chinese technologie*. Den Haag: Clingendael Netherlands Institute of International Relations.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en E. Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijkema, L., M. van der Vlist en J. Kalthof (2018). *Hoe kijkt het algemeen publiek aan tegen de EU?* Rotterdam: Synthetron.
- Drews, S. en J.C. van den Bergh (2016). Public views on economic growth, the environment and prosperity: Results of a questionnaire survey. In: *Global Environmental Change*, jg. 39, p. 1-14.
- EK (2020/2021). *Brief van de minister van Ministerie van Buitenlandse Zaken*. Eerste Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2020/2021, 35508, nr. D.
- European Commission (2019). *Citizens' dialogues and citizens' consultations*. Geraadpleegd 31 augustus 2021 via https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/euco-sibiu-citizensdialogues_en.pdf.
- European Commission (2020a). *Communication from the commission covid-19: Temporary Restriction on Non-Essential Travel to the EU*. Geraadpleegd 7 juli 2021 via <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0115>.
- European Commission (2020b). *The EU budget powering the recovery plan for Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, COM(2020) 442 final. Geraadpleegd 29 september via <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2020:442:FIN>.
- European Commission (2021). *Standard Eurobarometer 94. Winter 2020-2021. The EU and the coronavirus pandemic*. Geraadpleegd 7 juli 2021 via <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2355>.
- European Council (2019). *A New Strategic Agenda 2019-2024*. Geraadpleegd 6 juni 2021 via <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/06/20/a-new-strategic-agenda-2019-2024/>.

- Europese Commissie (2021). *Standaard Eurobarometer 94. Nationaal rapport. Die publieke opinie in de Europese Unie Nederland Winter 2020-2021*. Geraadpleegd 8 augustus 2021 via https://ec.europa.eu/netherlands/sites/default/files/eurobarometer_nl.pdf.
- Finseraas, H., Ø.S. Skorge en M. Strøm (2018). Does education affect immigration attitudes? Evidence from an education reform. In: *Electoral Studies*, nr. 55, p. 131-135.
- Hakhverdian, A., E. van Elsas, W. van der Brug en T. Kuhn (2013). Euroscepticism and education: A longitudinal study of 12 EU member states, 1973-2010. In: *European Union Politics*, jg. 14, nr. 4, p. 522-541.
- Hobolt, S.B. en C.E. de Vries (2016). Public support for European integration. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 19, p. 413-432.
- Houtkamp, C., B. Deen en M. Sie Dhian Ho (2021, februari). *Barometer alert. Nederlanders bezorgd over buitenland in de aanloop naar de verkiezingen. Polarisatie over migratie en klimaat, consensus over China*. Den Haag: Clingendael Netherlands Institute of International Relations.
- Houtkamp, C., T. van der Laan, L. van Schaik en M. Sie Dhian Ho (2021, maart). *Barometer alert. Klimaat blijft politieke splijtzwam*. Den Haag: Clingendael Netherlands Institute of International Relations.
- Huijsmans, T., E. Harteveld, W. van der Brug en B. Lancee (2021). Are cities ever more cosmopolitan? Studying trends in urban-rural divergence of cultural attitudes. In: *Political Geography*, jg. 86.
- Hurenkamp, M., I. Middendorp en E. Tonkens (2020). Gebroken beloften. In: P. Dekker (red.), *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk* (p. 131-143). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kiesraad (2019). *Officiële uitslag Europees Parlementsverkiezing 2019* (nieuwsbericht van 4 juni 2019). Geraadpleegd 15 juli 2021 via <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2019/06/04/officiële-uitslag-europees-parlementsverkiezing-2019>.
- Klerk, M. de, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (2020). *Een jaar met corona. Ontwikkelingen in de maatschappelijke gevolgen van corona*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de en P. Flore m.m.v. T. de Wilde en A. Steenbekkers (2021). *Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de, C. Carabain en A. Steenbekkers (2020). *Klimaatbeleid en de samenleving. Een korte samenvatting van inzichten uit het SCP-onderzoek op het vlak van duurzame samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuhn, T., B. Lancee en O. Sarrasin (2021). Growing Up as a European? Parental Socialization and the Educational Divide in Euroscepticism. In: *Political Psychology*.
- Kunst, S., T. Kuhn en H.G. van de Werfhorst (2020). Does education decrease Euroscepticism? A regression discontinuity design using compulsory schooling reforms in four European countries. In: *European Union Politics*, jg. 21, nr. 1, p. 24-42.
- Lauterbach, F. en C.E. de Vries (2020). Europe belongs to the young? Generational differences in public opinion towards the European Union during the Eurozone crisis. In: *Journal of European Public Policy*, jg. 27, nr. 2, p. 168-187.
- Lutz, P. (2021). Loved and feared: citizens' ambivalence towards free movement in the European Union. In: *Journal of European Public Policy*, jg. 28, nr. 2, p. 268-288.
- Margaryan, S., A. Paul en T. Siedler (2021). Does education affect attitudes towards immigration? Evidence from Germany. *Journal of Human Resources*, jr. 56, nr. 2, p. 446-479.

- Miltenburg, E., J. den Ridder, F. Wagemans en J. Schaper (2021). *Burgerperspectieven 2021*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Reeskens, T., Q. Muis, I. Sieben, L. Vandecasteele, R. Luijkx, R. en L. Halman (2021). Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data. In: *European Societies*, jg. 23, nr. 1, p. 153-171.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2015). *Burgerperspectieven 2015*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en E. Boonstoppel (2018). *Burgerperspectieven 2018*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. van Houwelingen, S. Kooiker en P. Dekker (2019a). *Burgerperspectieven 2019*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, W. Huijnk en S. van Rijnberk (2019b). *Burgerperspectieven 2019*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, E. Steenvoorden, T. van der Meer en P. Dekker (2020). *Burgerperspectieven 2020*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steg, L., L. Dreijerink en W. Abrahamse (2005). Factors influencing the acceptability of energy policies: A test of VBN theory. In: *Journal of environmental psychology*, jg. 25, nr. 4, p. 415-425.
- Stoeckel, F. (2013). Ambivalent or indifferent? Reconsidering the structure of EU public opinion. In: *European Union Politics*, jg. 14, nr. 1, p. 23-45.
- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 2, p. 204-233.
- Tjepkema, S. en J. Kabalt (2018). 'Focus op de thema's die er echt toe doen'. *Verwachtingen en wensen van Nederlanders ten aanzien van de Europese Unie*. Utrecht: Kessels & Smit.
- TK (2019/2020). *Kamerbrief over kabinetsinzet voor de Conferentie over de Toekomst van Europa*. Brief van de minister van Ministerie van Buitenlandse Zaken. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019/2020, 35078, nr. 33.
- TK (2020/2021). *Kamerbrief over betrekken burgers bij Conferentie over Toekomst Europa*. Brief van de minister van Ministerie van Buitenlandse Zaken. Tweede Kamer, vergaderjaar 2020/2021, 35633, nr. 6.
- Vries, C.E. de (2018). *Euroscpticism and the future of European integration*. Oxford: Oxford University Press.
- Vries, C.E. de (2020). Public Opinion in European Union Politics. In: *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Vries, C. de en M. Steenberg (2013). Variable opinions: The predictability of support for unification in European mass publics. In: *Journal of Political Marketing*, jg. 12, nr. 1, p. 121-141.
- Walter, S. (2017). Globalization and the demand-side of politics: How globalization shapes labor market risk perceptions and policy preferences. In: *Political Science Research and Methods*, jg. 5, nr. 1, p. 55-80.
- Zandee, D., C. Houtkamp en M. Sie Dhian Ho (2020, december). *Barometer alert. De Nederlandse wending naar Europa Steun voor meer Europese militaire zelfstandigheid, taakspecialisatie en een hoger defensiebudget*. Den Haag: Clingendael Netherlands Institute of International Relations.